

Hans v.d. Kamp.

HORA EST.

Ontstaan, opbloei, neergang en nabloei van het stoelklokkenmakersambacht.

De bakermat.

Nog tijdens de tachtigjarige oorlog, en ook als gevolg daarvan, beleefde Amsterdam gouden tijden. Anders dan elders ontstond er in korte tijd een niet adellijke maatschappelijke bovenlaag van schatrijke ondernemers. Belastinggelden vloeiden niet meer richting Spanje, waar wel tegenover stond dat Amsterdam meer dan de helft van de oorlogskosten voor zijn rekening moest nemen.¹

Vermogens werden verdiend met kaapvaart en internationale handel in o.a. hout, graan, suiker en slaven. Durfkapitalisten konden snel rijkdom vergaren met de riskante vaart op Indië. Om deze activiteiten mogelijk te maken waren allerlei industriële faciliteiten nodig als molens, smederijen, scheepswerven, zeilmakerijen en metaalgieterijen. In de stad zelf was er voor al deze grootschalige activiteiten onvoldoende ruimte. De dicht bij de Amsterdamse havens gelegen Zaanstreek, waar men met windmolens over energie kon beschikken terwijl de vele waterwegen die het landschap doorsneden goedkope transportmogelijkheden opleverden, bood een ideale vestigingsplaats. Als bijkomend voordeel gold dat er in de Zaanstreek geen gilden bestonden die zich tegen deze grootschaligheid konden verzetten². In hoog tempo ontwikkelde zich daar het belangrijkste industriegebied van de Nederlandse republiek. In het midden van de 17^e eeuw was de Zaanstreek waarschijnlijk zelfs het belangrijkste nijverheidscentrum van Europa³.

Behalve een goede infrastructuur waren er vanzelfsprekend ook arbeidskrachten nodig. Veel karig betaalde ongeschoolden maar ook vaklui die hout of metaal konden bewerken⁴. Ze kwamen van heinde en verre.

Illustratief voor de internationale betekenis van dit bedrijventerrein zijn de beide bezoeken van tsaar Peter de Grote aan Amsterdam en Zaandam in 1697 en 1717⁵. Hij had ambitieuze plannen voor een Russische vloot en hij wist waar hij zijn moest om deze te verwezenlijken.

Groot en klein, kooi en strip.

In de Hollandse smeltkroes van ambachten en nationaliteiten vloeide veel vakkennis samen, ook op het gebied van uurwerken. Aan dit amalgaam dankt Nederland het ontstaan van de stoeltjesklok, in eigentijdse taal ook stoelklok geheten⁶. De stoelklok is de eerste typisch Nederlandse klokkensoort die we kennen. Het zijn kamerklokken waarvan het ontwerp is terug te voeren op dat van torenuurwerken. Hun energie wordt geleverd door gewichten en ze zijn geplaatst op een speciaal voor dit uurwerk gemaakte houten wandconsole: de stoel⁷.

In de loop der tijden wisten dergelijke mini-torenuurwerken zich vooral op het platteland te handhaven. Vanwege hun "afstamming" van torenuurwerken rekent men ze tot de grootuurwerkmakerij. Dat in tegenstelling tot de kleinuurwerkmakerij die voornamelijk in de stad werd beoefend.

Het verschil tussen groot- en kleinuurwerkmakerij zit hem niet in het formaat: een Fries schippersklokje is grootuurwerkmakerij; een Amsterdams staand horloge is kleinuurwerk. Het onderscheid wordt bepaald door de bouwwijze van het uurwerk. Grootuurwerkmakers plaatsten de tandwielen tussen vertikaal geplaatste stripjes. Kleinuurwerkmakers deden dat tussen twee metalen platen.

Aanvankelijk werden torenuurwerken door een gespecialiseerde smid uit smeedijzer samengesteld. Het mechanisme bezat enkele in elkaar grijpende tandwielen voor het uurwerk, evenals een tandwielreeks voor het slagwerk. Beide raderwerken versnelden de beweging van de traag wentelende grote onderste raderen. Het uurwerkgedeelte bewoog continu en werd door een ingenieus mechaniek dat op het versneld draaiende kleinste rad inwerkte zodanig vertraagd dat er een regelmatig draaitempo ontstond waardoor de klok op tijd bleef lopen. Het slagwerk daarentegen was meestal in rust. Slechts gedurende de korte tijd waarin de klok sloeg, kwam het tot leven. Ook daar zorgde een vernuftig systeem ervoor dat het slagwerk op het juiste moment de juiste hoeveelheid slagen genereerde.

Het niet bewegende deel van de klok, de constructie die de raderen en andere bewegende onderdelen op hun plaats hield, bestond bij de oudere ijzeren torenuurwerken uit een frame van horizontale en verticale staaf- en stripvormige elementen die we tegenwoordig 'de kooi' noemen. Deze kooi was volgens de regels van de architectuur opgebouwd en bestond uit vier verticale pilaren, twee voor en twee achter die in positie werden gehouden door horizontaal omlopende verbindingsstrippen zowel boven als onder. Tussen deze strippen zaten weer andere, waaraan verticale strippen bevestigd waren met daarin de gaten voor de tandwielen. Deze constructiewijze lijkt op meccano; alleen met spieën en wiggen i.p.v. met boutjes en moertjes. Pas na ca. 1560 werd er ook schroefdraad in uurwerken toegepast.

Bij een vereenvoudigde variant van het kooiframe werden de hoekpilaren weggelaten waardoor het frame bestaat uit twee of drie verticale strippen, verbonden door horizontale strippen boven en onder. In dit geval heet het geen kooi maar een strippenframe.

Uurwerken met een kooi- of strippenframe behoren alle tot de grootuurwerken familie evenals de latere uitvoeringen waarbij de horizontale stripverbindingen vervangen zijn door een zolder- en bodemplaats. Bij deze klokken kunnen strippen en pilaren ook van geel koper zijn.

De werkwijze van de kleinuurwerkmakers ontstond na die van de grootuurwerkmakers, toen ambachtslieden die in kleiner mechaniek gespecialiseerd waren zich met uurwerken gingen bezighouden. Daarbij moet men niet alleen aan slotenmakers denken maar ook aan vuurwapensmeden. De kleinuurwerkmakers monteerden hun tandwielen niet in strippen maar direct tussen twee uurwerkplaten; de platines. Dit levert steviger en compacter uurwerken op. Bovendien waren kleinuurwerkmakers vertrouwd met veerkracht en met veren konden draagbare uurwerken gemaakt worden. Het is dan ook geen toeval dat de meeste antieke grootuurwerken door gewichten aangedreven worden terwijl men veerkracht vooral aantreft bij platineuurwerken.

Vervaardigingstraditie	Type frame	Bestemd voor	Materiaal van het frame	Aandrijfkracht
Grootuurwerkmakerij	Kooiconstructie	Toren	Smeedijzer (hout) (messing) *	Gewichten
		Binnenshuis	IJzer en /of messing (hout)	Gewichten (soms veer)
	Strippenframe	(Toren)	(IJzer, soms gedeeltelijk met hout)	Gewichten
		Binnenshuis	Messing, ijzer	Gewichten
Kleinuurwerkmakerij	Platineuurwerk	Binnenshuis	Messing (ijzer, hout)	Veer of gewichten
		Dragen op het lichaam	Messing (ijzer)	Veer

Schematisch overzicht met kenmerken van pre-industriële uurwerken.

*Tussen haakjes: niet bij Nederlandse uurwerken voorkomende kenmerken.

Huisklokken.

Voordat er stoeltjesklokken in Nederland gemaakt werden, waren er natuurlijk al klokken. Bij sommige rijken zullen renaissanceklokken in huis geweest zijn, bij ook niet arme anderen, een ijzeren huisuurwerk. Als voorloper van de stoelklok zijn renaissanceklokken van ondergeschikt belang. De meeste kwamen uit ateliers van kleinuurwerkmakers. Hun vormgeving en ornamentiek hebben wel enige invloed op het uiterlijk van de stoelklok gehad, hun uurwerken nagenoeg geen.

Ijzeren huisklokken⁸ kwamen grofweg in twee uitvoeringen voor. De meest bekende noemt men gotische klokken. Het zijn open uurwerken in een slank frame dat versierd en vormgegeven is in de stijl van gotische kerktorens. In Nederland is de klok van Willem Barentsz, die in 1871 op Nova Zembla teruggevonden werd, de bekendste en belangrijkste gotische klok omdat die bewijst dat er in het laatst van de 16^e eeuw gotische klokken in ons land in gebruik waren⁹.

Het andere type huisuurwerk van ijzer had een meer gedrongen en robuster voorkomen. Dat leek nog het meest op een schaars versierd torenuurwerk in het klein.

Een aantal van deze klokken dateert waarschijnlijk nog van voor de gotische klokken. Als ze een gaand werk hebben met slechts een grond- en een schakelrad duidt dat in de regel op een vroege ontstaansgeschiedenis. Maar dat hoeft niet per se. Wie dergelijke uurwerken in de klokkenliteratuur tegenkomt, vindt dateringen van laat middeleeuws¹⁰ tot vroeg in de 17e eeuw. Ook deze klokken werden waarschijnlijk in Nederland gebruikt. In een privé verzameling bevindt zich een exemplaar waarvan de 17e eeuwse eikenhouten kast uit noordelijk Nederland lijkt te stammen.

Verder kennen we nog een aantal heel eenvoudige ijzeren wekkerklokjes met een strippenframe uurwerk. Deze werden meestal zonder ombouw met een draagoog aan een haak gehangen. Het is niet bekend of ze ook in Nederland gemaakt zijn maar een van de oudst bekende Hollandse klokken bevat een uurwerk dat op zo'n wekkertje lijkt. Verderop zullen we dat nader bekijken.

Of er voor het ontstaan van de stoelklok ook al hoofdzakelijk in messing uitgevoerde grootuurwerken in Nederland in gebruik waren, is niet zeker. Er bestaan wel twee excellente lantaarnklokken van de hand van Joannes Muijs uit Maastricht. Deze trouwde voor het eerst omstreeks 1650 en meestal deed men dat kort nadat men zich als zelfstandig meester had gevestigd¹¹. Omstreeks die tijd werden er in Holland al stoelklokken gemaakt¹².

Aan de daar in de 17^e eeuw gebouwde klokken kunnen we wel allerlei van buitenaf komende invloeden ontwaren. Het toepassen van een ijzeren omkleeding die de pilaren van het uurwerk aan het oog onttrekt is Duits, evenals een apart klein wijzerplaatje voor de kwartieren. Uit zuidelijke streken kwam het gebruik om veel geel koper (messing) toe te passen, zowel voor het raderwerk als voor de omkleeding ervan. Beschilderde ijzeren wijzerplaten lijken weer Duits hoewel deze ook voorkwamen op gotische en andere ijzeren huisuurwerken die men in Nederland al kende. Losse gegraveerde en soms vergulde of verzilverde messing cijferringen waren geïnspireerd door zuidelijke en misschien ook Engelse voorbeelden.

De eerste Hollandse stoeltjesklokken.

Het samengaan van uurwerkmakersvaardigheden uit diverse delen van Europa in en om Amsterdam resulteerde in een nieuw klokkentype: de Hollandse stoelklok¹³.

De waarschijnlijk oudste Hollandse stoelklok die we uit publicaties kennen, is afgebeeld in Hana's klokkenkijkboek¹⁴. "Helaas gefotografeerd zonder achterwand" staat er bij. Er bestaat gelukkig nog een foto van deze klok met achterwand. Hij werd in 1989 geveild bij Mak in Dordrecht. Deze klok heeft een smalle hoge houten wijzerplaat met een authentiek ogende beschildering. Zijn eenwijzerige uurwerk bestaat uit een simpel strippenframe waarin een gaand werk van drie raderen plus een foliot of waag¹⁵ als regelorgaan geplaatst is. Ooit zat er ook nog een wekker in, maar geen slagwerk. Bijgevolg is het houten uurwerkkastje heel ondiep. Zonder pootjes stond het rechtstreeks op zijn wandconsole.

Het koperwerk aan de buitenkant van deze klok is interessant, te beginnen bij de wijzer die op de foto authentiek overkomt. Hij is van het type dat tegenwoordig Gronings wordt genoemd. De aanwijspunt heeft de vorm van een vereenvoudigde Franse lelie; de

staart van de wijzer eindigt in een met de binnencirkel van de cijferrand parallel lopend sikkelvormig contra gewicht. In de tijd van foliots en balanswielen was het van belang dat wijzers goed uitgebalanceerd werden om onnodig voor- of achterlopen te vermijden. Vooral bij torenklokken was dit evenwicht een dwingend vereiste.

De belhekken of frets, d.w.z. de metalen ornamenten waarmee de bovenkant van het uurwerkastje versierd is, en waarvan die aan de zijkanten wel wat kort en recht afgezaagd lijken, zijn versierd met schilddragende leeuwen. De ovale wapenschilden met hun vroeg barokke cartoucherand zijn onbeschilderd gebleven of geworden. Op die schilden rust een keizerskroon. Zo'n kroon ziet eruit als een sierlijke ring met fraaie opstaande punten. In deze ring is een omhoogrijzende voering aangebracht die, don't blame me, nog het meest op een theemuts lijkt met erop een bal en een kruis. Deze kroon is een bij uitstek Amsterdams symbool. De stad verkreeg in 1488 van keizer Maximiliaan van Oostenrijk het recht om die boven het eigen wapen te plaatsen wegens aan hem bewezen diensten¹⁶.

Amsterdammers zijn daar nog altijd trots op. In een gedicht over het IJ met zijn talrijke schepen vergeleek Vondel zijn stad zelfs met een keizerin die de kroon van heel Europa torst. En toen in 1638 de Westertoren werd voltooid, droeg deze de keizerskroon trots op zijn spits.

Wat de belhekken van de vroege klok extra interessant maakt, is dat ze als eenheid werden ontworpen. Het voorste is, op enkele details na, een vergrote versie van de zijhekken. Bij latere klokken treffen we deze eenheid minder vaak aan.

Andere vroege stoeltjesklokken uit Noord-Holland vindt men afgebeeld bij Voogd en Sellink¹⁷. Anders dan de eerder besproken klok hebben deze klokken een balanswiel als regelaar. Interessant is de overeenkomst tussen de klok bij Sellink en de eerder genoemde klok van Joannes Muijs uit Maastricht in het British Museum. Beide uurwerken hebben dezelfde soort ronde pilaren met vierkante basementen en kapitelen. Bovendien lijken de platte belhekken sterk op elkaar. Daaraan laat zich de verwantschap tussen Hollandse stoelklokken en lantaarnklokken overduidelijk herkennen.

Op het voorste belhek van de door Sellink afgebeelde klok is met verf (en in reliëf? de zwart-wit foto is hierover niet heel duidelijk) een wapenschildje aangebracht met boven elkaar twee paar naar elkaar toegewend staande leeuwtjes. Als het goed is, zijn ze om en om rood op wit en wit op rood gekleurd¹⁸.

Dat wapen behoorde oorspronkelijk aan Jan van Beaumont (1304-1356) toe, de broer van de Hollandse graaf Willem de Goede. Eerstgenoemde was o.a. heer van de banne Westsanen en Crommenie aan welke banne hij het recht verleende om zijn persoonlijk blazoens als heerlijkheidswapen te voeren. Tot voor kort hadden een aantal gemeenten in de Zaanstreek deze leeuwtjes nog in hun wapen staan¹⁹.

Er bestaat een Hollandse stoelklokvariant die bekend is geworden onder de naam: "Westertorenklok"²⁰. Waarom deze uiterlijk op late renaissanceklokken geïnspireerde klokken naar de Westertoren vernoemd zijn, mag een raadsel heten. De opbouw van deze klokken is stellig architecturaal maar een keizerskroon valt niet altijd te ontwaren. Nochtans is het door Voogd afgebeelde voorbeeld indrukwekkend en wonderschoon. Eenvoudiger uitvoeringen van deze extreem zeldzame klokkensoort waren er ook. De hiervoor bij de voorgangers van de stoelklok vermelde ijzeren kamerklok in Noord-Nederlandse kast bezat ook een houten koepel met colonnade. Het uurwerk van die klok, met een aan het slagwerk gekoppelde binnen de koepel draaiende automaat, is van een complexer fabrikaat dan het voornamelijk in messing uitgevoerde werk van het eerder genoemde exemplaar dat in technisch opzicht vrij eenvoudig is.

Slingeruurwerken.

De uitvinding van het slingeruurwerk door Christiaan Huygens in 1656 veroorzaakte grote veranderingen binnen de klokkenwereld. Door de beduidend nauwkeuriger tijdmeetresultaten, maar misschien ook wel door het aangenaam regelmatig tikken van deze klokken, nam de vraag naar uurwerken snel toe. Hoewel Huygens aan zijn Haagse klokkenmaker Salomon Coster voor 21 jaar het alleenrecht op toepassing van zijn vinding had verleend, werd de slingerconstructie al ruimschoots binnen die termijn ook door anderen

aangewend. Dat kan te maken hebben met een zekere desinteresse van Huygens voor het patent nadat Salomon Coster al in 1659 overleden was. Bovendien was Huygens er niet in geslaagd om in andere landen patent op zijn vinding te krijgen waardoor buitenlandse uurwerkmakers hun slingerklokken zonder veel problemen op de Nederlandse markt konden brengen²¹. Voor Huygens zelf was het voornaamste belang van het octrooi waarschijnlijk dat iedereen in de internationale wetenschappelijke wereld zou weten dat hij de uitvinder was. Door het octrooi waren deze aanspraken officieel vastgelegd. En door het op naam van Salomon Coster te zetten, kon hij bovendien erkentelijkheid aan zijn “technisch medewerker” tonen. De economische exploitatie van het patent zal voor Huygens van minder groot belang geweest zijn omdat hij ver van armlastig was.

De eerste Hollandse stoelklokken met slinger leken nog sterk op hun voorgangers met balans. Wel zijn de vertandingsaantallen van hun raderwerken veranderd omdat de toen gebruikelijke korte slingers driftiger tikten dan de trage balanswielen en foliots. Bovendien zien we met de slinger ook vaker minuutwijzers verschijnen, soms concentrisch met de uurwijzer maar ook wel op een klein in kwartieren verdeeld hulpwijzerplaatje.

De rijkelijk van messing onderdelen voorziene uurwerken bleven aanvankelijk zeer zwaar en degelijk maar na 1670 is er wel een trend waar te nemen naar lichter gebouwde en daardoor goedkopere uurwerken. Platte op “lantaarnklokkenfrets” lijkende belhekken ziet men dan steeds minder, in reliëf gegoten ornamenten worden bijna standaard.

Hoewel de slinger bijdroeg aan de gebruikswaarde van uurwerken die de vraag ernaar stimuleerde, veroorzaakte Huygens uitvinding ook een bedreiging voor de Hollandse stoelklokkenmakers. De eerste slingerklokken die op de markt kwamen, waren Haagse klokken, producten van de kleinuurwerkmakerij. Deze elegante klokken vonden gretig aftrek bij vermogende stedelingen waardoor de vraag naar stoeltjesklokken verminderde.

Een andere dreiging kwam uit Engeland waar al sinds 1658 slingerklokken werden gemaakt²². Het was de tijd van Willem III, getrouwd met (en ook nog zoon van) een Britse prinses die de gevaren van het rampjaar 1672 voor de Republiek had weten af te wenden. Willem had ambities om een echte monarch te worden. Als stadhouder van het rijkste land ter wereld was hij, in hiërarchieke zin, toch niet veel meer dan een plaatsvervangend vorst. Daarom richtte hij zijn ambities en pijlen op Engeland. De betrekkingen tussen beide landen werden er intensiever door en Willem zou tenslotte de geschiedenis ingaan als koningstadhouder.

Omstreeks 1677 komt Joseph Norris, een Engelse klokkenmaker naar Amsterdam²³. In zijn vaderland had hij kennis gemaakt met een succesvol slingeruurwerk dat men in Nederland nog niet kende: de staande klok. Norris ging ze maken en dat bleek een slimme zet. Dus was hij al gauw niet meer de enige producent. Hij kreeg gezelschap van collega's, zowel Engelse als later ook Nederlandse, die graag hun graantje meepikten van zijn succes. De staande klok die er met zijn vierkante wijzerplaat, zijn kort postuur en strakke kast echt Engels chic maar wel wat stijfjes uitzag, ontwikkelde zich snel tot een wuft typisch Nederlands meubel dat eveneens bekend werd als (Amsterdams) staand horloge²⁴. Het hoeft dan ook geen betoog dat eveneens van het staand horloge een ernstige dreiging uitging voor de stoelklokkenmakers.

De gouden glans van de Hollandse stoelklokken.

Hiervoor werd al opgemerkt dat Hollandse stoelklokken stevig in hun koper zaten. Niet alleen de uurwerken waren zwaar, ook de toegepaste ornamenten droegen bij aan het gewicht van de klok. Dat had natuurlijk te maken met de kostbare uitstraling van dat materiaal dat opgepoetst welhaast van goud leek.

Bovendien was koper in de omgeving van Amsterdam net wat goedkoper dan elders doordat deze stad zich ontwikkeld had tot de belangrijkste stapelmarkt van de internationale koperhandel²⁵. De kostbare raffinage van het voornamelijk uit Zweden geïmporteerde erts vereiste een kapitaalintensief grootschalig proces. Met het oog daarop hadden ondernemers in de Zaanstreek kopermolens gesticht. Natuurlijk niet voor de klokkenmakers maar voor de wapenindustrie, want goede kanonnen waren van brons.

De belangrijkste sierdelen aan de Hollandse klokken zijn hun belhekken. Breed verbreid is de mening dat deze hekken ter bescherming van het kwetsbare echappement dienden. Aanvankelijk was dat beslist niet zo. Ze ontstonden als sierende onderdelen van de wijzerplaten van gotische klokken die van achteren en opzij helemaal open bleven. De zijbelhekken ontwikkelden zich later op dezelfde manier als sierend element aan naar boven toe verlengde zijdeuren. In het beginstadium waren deze belhekken alle drie gelijk van uiterlijk en formaat maar al gauw werd de voorste groter uitgevoerd. Het was een ontwikkeling die er mee eindigde dat er opzij twee identieke belhekken werden gemonteerd en frontaal een grotere van dikwijls volstrekt ander ontwerp.

Voogd beeldt een Hollandse stoelklok af met indicaties voor uren, maanstand, datum en kwartieren. De ijzeren wijzerplaat van deze klok steekt boven zijn uurwerk uit en dat deel is met zaagwerk verfraaid tot een opengewerkt belhek in Duitse stijl. Voor de maanfasen is in dat belhek een venster uitgespaard. De onderkant van de wijzerplaat is ook een stukje verlengd met een sierlijk uitgezaagd baardje. De plaatijzeren zijbelhekken van deze klok hebben eveneens ajour zaagwerk²⁶. Een Hollandse klok met een vergelijkbare wijzerplaat was te zien op een lustrumtentoonstelling van J. Zeeman antieke uurwerken²⁷.

Een andere afbeelding bij Voogd toont ons een Hollandse stoelklok met een uit messingplaat gezaagd dan wel in messing gegoten plat belhek dat geen deel uitmaakt van de wijzerplaat. De belhekken boven de deurtjes zijn van eenzelfde model en maaksel. Hierbij is duidelijk sprake van inspiratie uit zuidelijker streken²⁸.

De hiervoor beschreven wijzerplaatonderdelen en ornamenten kunnen we als archetypische modellen van de in messing gegoten “en relief” versierde belhekken beschouwen. Maar platte belhekken blijken zelfs nog tot in de achttiende eeuw te zijn toegepast. De eerder besproken klok met balans waarop het wapen van de banne Westsanen en Crommenie op een vlak belhek in (zuidelijke) lantaarnklokkenstijl voorkomt, onderschrijft de vroege oorsprong van deze in ajourwerk uitgevoerde ornamenten.

De beroemde uit Emden (D) afkomstige edelsmid Johannes Lutma I maakte in 1633 voor de Amsterdamse koren timers twee zilveren begrafenisschilden waarop o.a. het stadswapen binnen een vroeg barokke cartouche voorkomt. Het ontwerp van die wapens leverde misschien het voorbeeld voor de uitvoering van twee gevelstenen in het Oude Accijnshuis (nu café Heffer!) aan de Oudebrugsteeg in Amsterdam. Hier zijn de gekroonde cartouches geflankeerd door imposante leeuwen. Het accijnshuis werd door de schepper van het paleis op de Dam, Jacob van Campen, in 1638 gebouwd. De vormgeving van de barokke schilden verspreidde zich verder na 1654 doordat Lutma's zoon de prentenserie “Verscheide Snakerijen” publiceerde waarin diverse voorbeeldcartouches waren opgenomen²⁹. Op zijn beurt leverde Jacob van Campen's interpretatie van het Amsterdams wapen, of een navolging daarvan, het model voor de vorm van de belhekken die zich op de hiervoor besproken Hollandse klok met foliot bevinden. Daarmee is een datering van die klok omstreeks 1640 of iets later heel aannemelijk gemaakt.

De in reliëf uitgevoerde belhekken van latere Hollandse stoeltjesklokken bieden een gevarieerd beeld. Ze tonen voornamelijk heraldische ensembles van een met een keizerskroon beladen wapenschild dat door leeuwen wordt getorst. Maar die dragers kunnen ook putti zijn. In deze laatste uitvoering treft men ook het Hollandse wapen aan, een voor de toeschouwer naar links gewende klimmende rode leeuw op een gouden ondergrond. De omgekeerde kleurstelling, goud op rood komt eveneens voor. Dat had politieke achtergronden die volgens sommigen te maken hadden met spanningen tussen prinsgezinde en staatse facties. Anderen verklaren deze verwisseling van kleuren vanuit een vooral door Zeeuwen gekoesterde wens dat het wapen van de Republiek niet teveel op dat van Holland moest lijken³⁰. Van dit “Hollandse” belhek bestaat een variant waarbij de kroon vervangen is door een aanzienlijk hoofd met verentooi, waar vandaan op schouderhoogte twee bazuintjes naar buiten steken. Misschien hebben ze dat vreemde kopje overgenomen van een zogenaamde “Indian's head spandrel”, een gegoten hoekornament voor staande klokken dat met name in Engeland populair was in diverse varianten tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw³¹.

Een ander type belhek toont een obelisk, omgeven door loofwerk. Deze obelisk is geplaatst op een sokkeltje en met een bol bekroond. In de klokkenliteratuur wordt dit ensemble meestal “gestileerd zwaard” genoemd. Sellink beeldt een Hollandse stoelklok af met drie van deze belhekken³². Deze klok bevindt zich te Delft in het Museum Lambert van Meerten. In het zaagwerk tussen de zolderplaten is hij gedateerd 1672. Dezelfde auteur beeldt ook een stoelklok af met een allegorische voorstelling van Geloof, Hoop en Liefde boven de wijzerplaat. Daarbij staat de liefde naar Paulus woord op de bovenste plaats. Bij Hollandse stoelklokken is dit gegoten ornament uitermate zeldzaam, op Zaanse klokken³³ juist het meest voorkomende³⁴.

Het wijzerplaatornament dat op één na het meest op Zaanlanders voorkomt, werd slechts twee keer op een Hollandse stoelklok aangetroffen, in de lustrumcatalogus van de firma Zeeman en in Zeeman's stoelklokkenboek³⁵. We zien daar een wat luguber ogend belhek. Op een globe staat een persoon in klassiek gewaad met een geopend boek in de hand. Zijn of haar rechterhand wordt voor de borst gehouden. Door dit gebaar en het boek stelt deze persoon het Geloof, de Schrift of de Waarheid voor als een bovenaardse en daardoor eeuwige entiteit. Links stoot een in lappen gehuld skelet een lans in de wereldbol waarbij hij gelijktijdig een fakkel in zijn andere hand tegen de aarde dooft. Daarmee is de eindigheid van ons leven plastisch verbeeld. Rechts leunt een wenende vrouw in rijke kledij tegen een boogsegment. Op haar hoofd staat een zandloper en haar borst is getooid met een opvallend juweel. In haar rechterhand houdt ze een halvemaanvormig voorwerp vast, in de holling waarvan iets ronds zit. Dat zijn vermoedelijk een goudbaar en een munt maar het kunnen ook zon en maan zijn als symbolen voor goud en zilver. Deze dame met haar zandloper wijst ons op de tijdelijkheid van alle aardse bezit. Het complete ensemble vormt dus een vanitasvoorstelling³⁶.

De zijfrets van de klok uit de lustrumcatalogus komen we regelmatig ook bij Zaanse klokken tegen. Ze bestaan uit een wapenschild dat omkranst is door twee onder het schild samengebonden palmtakken, waarboven zich een cartouche bevindt die bedoeld was voor een jaartal. Vaak werd die cartouche opengezaagd tot een breed rechthoekig venster. Het geheel is weinig verrassend gedekt door de bijna obligate keizerskroon. Engelen met hoorns van overvloed onder hun voeten steunen de cartouche. Op grond van deze met de Zaanstreek in verband te brengen elementen is het aannemelijk dat dit uurwerk dat op een notenhouten, deels van snijwerk voorziene console geplaatst is, waarschijnlijk daar werd vervaardigd.

Boven de deuren van de klok met het geloof-, hoop- en liefdeornament die we hiervoor kort bespraken, bevinden zich belhekken met een spiegelmonogram. Zo'n monogram is een in de zeventiende en achttiende eeuw erg populaire versiering die is samengesteld uit letters met hun spiegelbeeld. Daarmee laat zich een symmetrisch geheel samenstellen dat er heel decoratief uit kan zien maar dat vaak moeilijk te doorgronden is. Vooral wanneer er ook nog allerlei krullen en frutsels aan toegevoegd werden. We hebben ons best gedaan om de “code” van het aangetroffen monogram te kraken en onze conclusie is dat deze complexe letterpuzzel als “Amsterdam” moet worden gelezen. Alweer dus een verwijzing naar Amsterdam als “broodheer” van de Hollandse klokkenmakers!

Teloorgang en reanimatie.

In de achttiende eeuw is de Hollandse stoelklokkennijverheid in de versukkeling geraakt. Mode won het van degelijkheid. Na het rampjaar had de Republiek zijn dominante positie in de wereldhandel verloren. Sterke concurrenten dienden zich aan. Met het Nederlandse geld financierde men nu liever veilig dan dat men veel risico nam. En de heren van het grote geld, inmiddels bankiers geworden, deden zich maar al te graag voor als lieden met een chique smaak en een daarbij behorende dure ambiance. Voor hen dus geen stoelklokken meer.

Toch moest het ergste nog komen. Voor de Hollandse stoelklokken werd de negentiende eeuw een beroerde tijd. Ze werden toen beschouwd als lomp en boers maar dat was nog niet alles. Hun vaak forse gewicht dat noodzaakte tot sterke consoles en onverwoestbare ophanghaken eiste zijn tol. Wanneer zo'n kolos van twee meter hoogte op de plavuizen kletterde, waren niet alleen die tegels kapot. Maar gelukkig bevatte het uurwerk

een schat aan oud koper die een goede prijs op kon leveren bij inruil, b.v. tegen een reguleur. Misschien kreeg je nog geld toe.

Er zijn door dit alles maar weinig Hollandse stoelklokken overgebleven en van die weinige hebben er veel averij opgelopen. Een aantal uurwerken heeft in een staande kast overleefd, meestal met een aangepaste wijzerplaat. Bijgevolg is er aan de meeste nog overgebleven Hollandse stoelklokken flink gesleuteld. Slechts een enkeling heeft de tand des tijds min of meer ongeschonden doorstaan. Zelfs voor experts is het moeilijk om kaf en koren te scheiden omdat de zeldzaamheid van deze prachtige klokken ingrijpende restauraties (en reconstructies) door begenadigde restauratoren wenselijk en lonend gemaakt heeft.

Zaanse klokken.

Naast, en niet na de Hollandse stoelklok ontstond omstreeks 1660 een nieuw type stoelklok: de Zaanse klok of Zaanlander. Deze slingerklok was ongetwijfeld bedoeld om de vraag naar luxe huisraad bij een rijke, veeleisende clientèle te bevredigen. Zoals we zagen was een normale Hollandse stoelklok, hoe oerdegelijk ook, daarvoor inmiddels te ouderwets.

Kenmerkend voor een Zaanse klok is de manier waarop zijn slinger binnen een veilige behuizing was opgehangen. Dat deed men door een taartpuntvormige uitsparing in de achterzijde van de wandplank aan te brengen. De beweging van de slinger kon waargenomen worden door een kijkgat in het onderste gedeelte van de holle wandplank. Het slingerlichaam werd daarmee onderdeel van de show. Heel vaak had dat de vorm van een ruit te paard, soms van een fruitmand of vogelnest. Bij goedkoper uitgevoerde klokken volstond meestal een simpel blokje. Voor al het overige vertoont de Zaanse klok veel variëteit, zowel qua formaat als in materiaalgebruik en vormgeving.

De eerste Zaanse klokken werden omstreeks 1660 gemaakt. Op de jubileumtentoonstelling van het Museum van het Nederlandse uurwerk (Zaanse Schans) die in 2001 gehouden werd, waren Zaanse klokken te zien uit 1663 en 1665³⁷.

De tot nu toe vroegst bekende, uit 1661, bevindt zich volgens Voogd in een verzameling te Boston USA³⁸. Van 1662 dateert een klok die abusievelijk aan Dirk Jonker uit Wormerveer is toegeschreven. Aan het patent van Huygens liet men zich kennelijk weinig gelegen liggen; drie van deze vier slingerklokken zijn gesigneerd.

De jongste Zaanlander die de schrijver ooit zag, draagt de naam van Pieter de Vries uit Oost Saandam. Het is een eenvoudige klok in ongefineerde geschilderde kast. Op de met lichtgroen fluweel beplakte ijzeren wijzerplaat is een verzilverde cijferring gemonteerd waarvan de minutenrand bochtjes rond de uurnummers heeft. Dat mag je vóór 1740 nauwelijks verwachten³⁹. Het is dus aannemelijk dat de Zaanse klok bijna een eeuw lang in productie was. In ieder geval bleef Pieter de Vries volgens Zeeman nog tot na 1773 actief.

Wie heilig in een gestage vooruitgang gelooft, wordt door een Zaanse klok gauw op het verkeerde been gezet. Hun uurwerken lijken heel ouderwets, alsof een generatie klokkenmakers uit het verleden ze gemaakt heeft!

De meeste van die uurwerken hebben een strippenframe, de overige een kooi met stijlen en hoekpilaren. Vaak bevatten ze kenmerken die bij andere stoelklokken vrijwel nooit voorkomen en die ontleend zijn aan torenuurwerkmakerspraktijken zoals lantaarnrondsels⁴⁰ en gevorkte tandwielspaken. Vooral deze laatste roepen vraagtekens op.

Bij torenklokken zijn gespleten spaken functioneel. Hun raderen werden opgebouwd uit een afzonderlijk gemaakte ijzeren tandkrans waarbinnen een spakenkruis werd vastgesmeed. De gevorkte spaken boden niet alleen een betere hechting aan de tandkrans maar ze maakten ook het centreren van het tandrad eenvoudiger⁴¹. Voor de aan één stuk uit messing gegoten raderen van een kameruurwerk gelden deze voordelen niet. Ze hebben geen aanhechtingen en doordat ze klein zijn, kan centreren gewoon op de draaibank. Op voorlopig maar één bekende uitzondering na, komen messing tandwielen met gespleten spaken nooit bij andere kameruurwerken voor⁴².

Zeeman wijst op een merkwaardig gevormde hartschijf met zes nokken op de as van het tweede rad van het slagwerk bij een Zaanse klok. Behalve in enkele Zaanse klokken worden

zulke hartschijven niet in andere huisuurwerken aangetroffen. Wel is er een torenuurwerk van omstreeks 1500 met een dergelijke hoogtallige hartschijf bewaard gebleven⁴³.

Blijft nog de veelgestelde vraag waarom men uurwerken in zo'n verouderde, onpraktische en voor wat de tandwielen betreft quasi oude stijl vervaardigde. Velen hebben hierover gepiekerd en het is maar de vraag of er ooit een definitief antwoord zal zijn.

Toch wagen we ons aan een verklaring.

Het patent dat Christiaan Huygens op naam van Salomon Coster had gevestigd, moet grote onrust veroorzaakt hebben onder de Hollandse klokkenmakers. Er was een nieuwe klokkensoort op de markt gekomen met een superieur regelmechanisme dat zij bij hun broodwinning niet zouden mogen toepassen.

Het kon dus niet anders of er moest naar mogelijkheden gezocht worden om Coster's monopolie te omzeilen.

Het verleende octrooi op Huygens vinding⁴⁴ bevat twee voor ons betoog belangrijke elementen: Wat verlangden Coster en Huygens en wat verleenden hen de Staten.

Coster en Huygens verzochten om een octrooi voor twintig jaar op het alleenrecht van toepassing van een slinger als regelorgaan voor uurwerken. Dit moest zowel een verbod aan derden op vervaardiging, import en verkoop binnen de Republiek van klein- en grootuurwerken, waaronder ook torenuurwerken⁴⁵ met slinger inhouden, alsmede een verbod om bestaande uurwerken tot slingerklok om te bouwen. Daarmee was het monopolieverzoek volledig "dichtgetimmerd".

Het tweede belangrijke element van de octrooibrief bestaat uit een opsomming van de toezeggingen door de Staten: Al het gevraagde gedurende een en twintig jaar, maar niet het alleenrecht op het veranderen van reeds bestaande klokken⁴⁶.

Werd dit laatste per ongeluk vergeten of zat er meer achter? De Staten moesten immers ook publieke belangen behartigen. Opvallend is dat de patentbrief nadrukkelijk aandacht besteedt aan de openbare tijdaanwijzing: . . . "soo dat niet alleen de publicque uerwercken door het appliceren van deselve, ongelyck (= anders dan bij de bestaande publieke uurwerken) meerder seeckerheyte souden mogen vercrygen, maar oock in de astronomie, en elders, groot voordeel daer uyt te verwachten stonde". Ter voorkoming van misverstanden, dit citaat is onderdeel van de patentbrief waarin de wensen van Coster en Huygens geformuleerd werden.

Hoe dan ook, een aantal uurwerkmakers in de Zaanstreek rook hier kansen. In een ouderwets uitzijnde behuizing kwam een quasi tweedehands uurwerk dat door een slinger geregeld werd⁴⁷. Bij de vormgeving van het uurwerk kastje koos men een vroege stoelklok als voorbeeld⁴⁸. De met eenvoudig zaagwerk versierde wandplank werd, omdat hij de slinger moest omvatten, verbreed en dikker gemaakt. Voor de contouren van deze slingerkasten zocht men waarschijnlijk inspiratie in de kerk. Daarbij moeten we vooral aan psalm-, gezang-, en preekbeurtborden denken. Ook het uurwerk met zijn archaisch strippenframe moest oud lijken. De opbouw ervan werd mede geïnspireerd door zgn. torenwachtersklokken.⁴⁹ Dat zijn laatmiddeleeuwse ijzeren strippenframeuurwerken met een wekker die de dienstdoende wachter liet weten wanneer hij in actie moest komen om b.v. de klok te luiden of de stadspoorten te openen dan wel te sluiten. Deze wekkerklokken werden in hun tijd waarschijnlijk ook door torenuurwerkmakers geleverd. De meest bekende die nog zijn overgebleven, bevinden zich in Duitse verzamelingen. In Nederland was er van oudsher ook een. Spierdijk⁵⁰ vertelt ons het treurige verhaal van de in 1939 te voorschijn gekomen torenwachtersklok van Venlo. Na restauratie werd deze in de kerk waaruit hij afkomstig was tentoongesteld. Door oorlogshandelingen ging hij al in 1944 voorgoed verloren. Er bestaan zelfs geen foto's meer van.

Aan het uiterlijk van Zaanse klokken zijn eveneens details op te merken die misschien naar torenuurwerken verwijzen. Concentrisch geplaatste wijzers b.v. zijn bij een torenuurwerk functioneel omdat ze van grote afstand afleesbaar moeten zijn. Pas in een later stadium zien we Zaanlanders verschijnen met een klein separaat kwartierenwijzerplaatje. Voor ons gevoel een stap terug in de tijd maar voor destijds misschien juist een versoepeling van de matrix.

Nadat in 1678 het octrooi verlopen was, werden er ook Zaanse klokken gemaakt met een uurwerkkastje in de vorm van een Haagse klok⁵¹. Deze hebben altijd een sobere strakke achterplank met de contour van een huis met een halsgevel. Een dergelijke wandplank wordt “schoolbord” genoemd, waarschijnlijk omdat de meeste ervan met zwart ebbenhout gefineerd waren⁵². Ook gewone Zaanse klokken met koperen belhekken komen in deze zeldzame en gezochte uitvoering “op een schoolbord” voor.

Zaanse klokkenmakers waren blijkbaar òf erg zeker van hun zaak òf hondsbrutaal. De meeste van hun klokken werden voluit met naam en woonplaats, gesigneerd en ze droegen vaak een datering. Huygens noch opvolgers van Coster hebben voor zover bekend ooit actie ondernomen tegen makers van Zaanse klokken. In 1663 heeft Huygens nog wel een Haarlemse uurwerkmaker ter verantwoording geroepen wegens inbreuk op zijn octrooi⁵³.

De belangrijkste speler onder de eerste Zaanse klokkenmakers was Kornelis Michielszn Volger uit Wormerveer. Van de vier vroegste door ons in de literatuur gesignaleerde Zaanse klokken die tussen 1661 en 1665 gedateerd zijn, staan er twee op zijn naam⁵⁴. De oudste, in particulier bezit te Boston USA is volgens Voogd ongesigneerd en heel eenvoudig van uitvoering. Op de wijzerplaat is 1661 geschilderd⁵⁵. De op één na oudste draagt de datum 14 augustus 1662 en is gesigneerd met het monogram SI⁵⁶. De nummers drie en vier uit 1663 en 1665 dragen Volgers naam.

Kornelis M. Volger was bepaald geen kleine zelfstandige. Hij was wat ze vroeger een entrepreneur noemden. Nu zouden we zeggen: een succesvol ondernemer. Hij bezat een torenuurwerkmakersbedrijf en was ook papierfabrikant; stellig meer organisator dan ambachtsman⁵⁷. Om die reden kunnen we ons afvragen of de met zijn naam gesigneerde klokken wel door hemzelf gemaakt zijn. Een prachtig door hem in 1663 geleverd torenuurwerk bevindt zich in de N.H. kerk van De Rijk⁵⁸. De fraaie, bij wijle heel ingenieuze Zaanse klokken met zijn naam erop, staan voor hoge kwaliteit. Maar iemand die op zo’n breed terrein commercieel actief is, kan nu eenmaal niet alles eigenhandig gemaakt hebben.

Lood en koper, gegoten ornament van Zaanse klokken.

Een compleet ander beeld dan dat van de Hollandse stoelklokken vertonen de belhekken boven de wijzerplaten van Zaanlanders. Om deze bewering te staven werden van alle Zaanse klokken in de veilingoverzichten van Stuurman de voor-frets geturfd. Achtentwintig van de zevenendertig keer, d.w.z. bij ruim 75% was deze van het geloof, hoop en liefde type. Op de tweede plaats kwam de vanitas voorstelling met vijf stuks, dat is krap 14%. De vier overblijvende frets waren onderling alle verschillend en daarmee per model goed voor zo’n 2,5%.

Telling van de frets in Zeeman’s stoelklokkenboek leverde (negen van de elf) d.w.z. ruim 80% geloof, hoop en liefde op. Van de dertien Zaanlanders in het boek van Voogd bezaten er elf die bevindelijke fret (bijna 85%) en van de zeven Zaanse klokken in de collectie Vehmeyer zijn zes ervan voorzien, d.w.z. ruim 85%. Alles bij elkaar komt dat neer op iets minder dan 80% van de achtenzestig klokken.

Deze rekenarij laat zien dat de werkplaatsen waarin de Zaanse klokken gemaakt werden, niet dezelfde waren als die van de Hollandse stoelklokken. Ze waren weliswaar te vinden in dezelfde regio maar de Zaanse klokkenindustrie concentreerde zich op een vrij kleine locatie binnen dat gebied. Waarschijnlijk verklaart dit voor een deel ook de veel grotere pluriformiteit aan ornamenten onder de Hollandse stoeltjesklokken in vergelijking tot de Zaanse. Een bijkomende verklaring biedt ook de sterke doopsgezinde aanwezigheid onder de Zaanse klokkenmakers. Hoewel theologisch vaak tot op het bot verdeeld, vormden dezen een hecht blok naar de vaak vijandige buitenwereld.

Interessant is het bestaan van een doperse variant van de geloof, hoop en liefde fret. In deze zeldzamere uitvoering dragen de drie christelijke deugden strakke kapjes over hun haar. Dit in tegenstelling tot de veel vaker voorkomende minder ingetogen uitvoering met gekrulde lokken⁵⁹.

Onder aan de zijfrets van Zaanse klokken treffen we dikwijls een motto aan. Meestal “nu elck syn sin” maar ook wel eens “Pasië niet op my so pas ik niet op dy”. Heel triviaal lijkt de eerste spreuk “voortaan ieder zijn meug” te betekenen, maar Grimbergen wijst op een

doopsgezinde duiding richting geloofsvrijheid⁶⁰. Het tweede motto lijkt te waarschuwen tegen het niet tijdig optrekken van de gewichten, maar ook hier wordt, nu door Fred Kats, een onderliggende moraliserende lading verondersteld⁶¹.

Bij het vergelijken van Hollandse en Zaanse stoelklokken komen we, gelukkig of helaas, ook een spelbreker tegen. Dat is de al eerder genoemde Hollandse stoelklok met gevorkte spaken. Deze klok bezit een wijzerplaatfret met geloof, hoop en liefde in doopsgezinde uitvoering. In het gietwerk van die fret is het jaartal 1673 aangebracht, als ook het wapen van de banne Westsanen en Crommenie. Onregelmatigheden aan de onderlijst van dit ornament verraden dat er een makers signatuur is weggehaald, voor of na het gieten. Nu waren het uitsluitend leden van de familie Volger die op deze plaats signeerden en in ons geval gaat het om Kornelis Michielszn Volger. Het waarom van de verwijdering noopt tot speculatie. Of de naam is weggewerkt omdat het om een stoelklok met slinger ging die als zodanig inbreuk maakte op het patent van Huygens, of de fret was een nagietsel door een Wormerveerse of Zaanse beunhaas die geen problemen met de Volgers wilde krijgen. Deze laatste mogelijkheid ligt het meest voor de hand omdat het uurwerk van de betreffende klok de extra finesse mist die we bij Volger verwachten. Anderzijds is het beeld dat we van zakenman Volger hebben, dat van een entrepreneur. Waarschijnlijk wilde hij best wel verdienen aan eenvoudiger klokken, maar liever niet onder zijn naam.

Beeldjes.

Bij Hollandse stoeltjesklokken en bij Zaanlanders treffen we dikwijls beeldjes aan op de bel. Atlas met zijn grote hemelbol zien we het meest. Na 1660 kwamen ze in de mode⁶². Ook andere mythologische of allegorische gestalten komen voor. Minerva, Justitia, Mercurius, Saturnus, Fortuna, een zeemeermin, een geharnaste Amor en nog verschillende andere. Er bestaat haast zeker een verband tussen deze mode en (opnieuw) Amsterdam.

Daar was in 1648 de eerste steen gelegd voor een nieuw stadhuis van paleisachtige allure. In 1655 werd het al in gebruik genomen terwijl het nog maar half voltooid was. Waarschijnlijk gebeurde dit omdat het stadsbestuur dringend behoefte had aan werkruimte. Drie jaar voordien was het oude uit de Middeleeuwen stammende raadhuis tot de grond toe afgebrand waarna men gedwongen was naar geïmproviseerde locaties uit te wijken.

Bij de afbouw van het raadhuis (nu het paleis op de Dam) kwamen zes bronzen beelden, door Artus Quellinus gemodelleerd, op het dak te staan: vijf zinnebeeldige vrouwenfiguren die kenmerken van goed bestuur voorstelden met als zesde: Atlas⁶³. De vijf dames stelden gerechtigheid, vrede, bedachtzaamheid, gematigdheid en waakzaamheid voor. Tussen de twee laatsten stond Atlas als een wat vreemde eend in de bijt. De keuze voor Atlas zal toch geen willekeurige geweest zijn. Het is de meest opvallende figuur van het stel. En ook in de "Burgerzaal" is een groot Atlasbeeld prominent aanwezig. Amsterdammers, voor zover ze al weten dat er beelden op het paleis staan, komen desgevraagd meestal niet verder dan dat er een Atlas op het dak staat. Met goed bestuur is hij niet rechtstreeks in verband te brengen; wel met de zwaarte ervan. Maar Atlas kan ook de grote pretenties van de stad verzinnebeelden: Amsterdam als spil van de schepping waar alles om draait. Zijn centrale plaatsing op wat oorspronkelijk de voorgevel was, duidt dan niet op een gebrek aan bescheidenheid⁶⁴. Door economische tegenwind, lees oorlogen, had men Atlas wel op zijn voetstuk gezet maar nog zonder hemelbol. Pas nadat het stadsbestuur in 1664 tweeduizend pond brons beschikbaar stelde, kon de door Hemony gegoten bol op de schouders van Atlas worden geplaatst.

Voor de Amsterdammers van toen en ook voor de mensen uit de wijde omtrek van de stad moet deze spectaculaire hijspartij het gesprek van de dag geweest zijn. Het resultaat was dat ook Atlas uitgroeide tot een zinnebeeld van de stad.

Een lepe klokkenmaker is toen natuurlijk op het idee gekomen om een Atlasbeeld op de bel van een klok te schroeven, in plaats van de gebruikelijke siermoer of een vaaspinakeltje. Dat werd een groot succes⁶⁵. Zelfs is het zo dat klokken met een vaasje of andere knop heel zeldzaam zijn geworden. In de loop der jaren zijn de meeste vervangen door een Atlas. Deze ingreep leidde dikwijls niet tot een verbetering. Men vindt disproportioneel grote of juist iele beeldjes aangebracht en meer dan eens ziet men de houten Atlas van een staartklok een

verder fraaie klok ontsieren. Die houten Atlas is trouwens wel een ver achterneefje van de Amsterdamse. Nadat het staand horloge de veren van zijn Engelse afkomst had afgeschud, verschenen al gauw drie houten beeldjes op zijn kap, waarvan Atlas meestal de middelste was. Hij werd doorgaans geflankeerd door twee bazuinblazende weinig decent geklede dames die dikwijls engelen worden genoemd. Dat is vreemd want engelen zijn geslachtloze gedaanten. De facto zien we een door twee allegorische vrouwen vergezeld Atlas. Die vrouwen verbeelden de faam die onsterfelijk maakt, de faam van de Hollandse klokken en ook die van Amsterdam. Later paste men dit soort beeldjes ook op Amsterdamse hangklokken toe en tenslotte op Friese staartklokken.

Neergang en verschraling.

Na een aarzelend begin in de zestiger jaren van de zeventiende eeuw had de vervaardiging van Zaanse klokken tegen 1700 een grote vlucht genomen die van korte duur zou blijken. Na 1700 trad er stagnatie op van de Zaanse welvaart. Deze werd veroorzaakt door een steeds heftiger concurrentie vanuit het buitenland waarbij we vooral aan Engeland moeten denken waar de industriële revolutie dat land tot de werkplaats van heel de wereld maakte. Tot overmaat van ramp werd de andere sterke economische poot van de Zaanstreek, de agrarische sector, verzwakt door velerlei tegenslag waaronder veepestepidemieën met als gevolg dat de lokale boeren verarmden.

Het begin van al dit onheil viel ook nog eens samen met het uit de mode raken van stoelklok en Zaanlander. Deze werden in deftige Amsterdamse woningen vervangen door staande klokken en tafelklokken die in de regel door in Amsterdam zelf gevestigde kleinuurwerkmakers werden geleverd. Vanzelfsprekend hebben een aantal Zaanlandse ondernemers het er niet bij laten zitten en de uitdaging aanvaard waardoor er op bescheiden schaal in de achttiende eeuw staande klokken in de Zaanstreek gemaakt werden. Maar weldra bevatten deze klokken, net als die van de Amsterdamse werkplaatsen, uit Engeland geïmporteerde kwaliteitsuurwerken.

Klokkenmakers die alles zoveel mogelijk bij het oude wilden laten, gokten daarmee op het verkeerde paard. In de slag om de klant moesten ze goedkoper produceren om afzet te houden. Misschien ligt hierin de reden waarom we in latere Zaanlanders uurwerken aan kunnen treffen waarvan de tandwielen geen gevorkte spaken meer hebben⁶⁶. Zulke tandwielen vergden minder afwerkijd en waren dus goedkoper.

Een uurwerkmaker uit Westzaan, Cornelis van der Markt, gooide het over een andere boeg. Hij ontwierp en produceerde omstreeks 1725 een luxe Zaanse klok voorzien van een wijzerplaat zoals destijds de modernste staande klokken bezaten, met bovenaan een halfronde toog waarin ouderdom en schijn gestalten van de maan getoond werden als ook de tijdstippen van hoog water in het IJ. Daarnaast zaten er nog dag- en datumvensters in de wijzerplaat. Die getoogde plaat maakte het noodzakelijk om de vorm van het houten uurwerk kastje aan te passen. In plaats van een rechte bovenlijst kwamen links en rechts twee korte rechte stukjes die door een gebogen gedeelte van gelijke profilering verbonden waren. Op de rechte lijsten boven de deuren zaten de bekende spiegelmonogrammen "Amsterdam" maar voor de niet meer rechte voorste lijst moest een aangepaste fret gemodelleerd worden. De klok van Van der Markt is zonder voorbehoud fraai te noemen. Het is waarschijnlijk de mooiste die in de latere fase van de Zaanse uurwerkmakerij gemaakt werd. Hij bevindt zich thans in de collectie van de familie Vehmeyer⁶⁷.

De voor deze klok nieuw ontworpen voorfret verdient onze aandacht omdat hij werd opgebouwd uit bestaande elementen. Dat is een aanpak die we later bij andere stoelklokken, vooral Friese, zullen aantreffen. We zullen deze methode "knippen en plakken" noemen. In plaats van een brede stevige onderlijst die aan de benedenzijde vaak extra verfraaid is met een ajour gewerkte sierrand, is er bij de Van der Markt klok alleen gebruik gemaakt van die sierrand. Daarbij zijn de bladvoluten naar beneden gebogen waardoor ze de rondingen van de toog volgen. De buitenste voluten heeft men ingekort. Boven deze gebogen rand is een wijzerplaathoekstuk (spandrel) van een staande klok gemonteerd met twee putti die een Engelse koningskroon torsen met aanvullend lofwerk⁶⁸. Aan de zijkanten ervan zijn nog meer engeltjes bevestigd die lente en zomer symboliseren en die van gelijk ontwerp zijn als de

bovenste spandrels van de wijzerplaat. Helemaal aan de buitenzijden van de fret bevinden zich twee identieke figuren van een man die een kruik vol water leeggooit. Deze twee mannen vormen een asymmetrisch element omdat ze niet gespiegeld zijn uitgevoerd.

Nader onderzoek leerde dat dit ornament voorkomt op Haagse klokken, samen met zijn tegenstuk dat een staande Bacchusfiguur toont met een cornucopia in de armen. Het boek van Plomp beeldt drie klokken met deze figuren af, een uit Den Haag, en twee uit Amsterdam!⁶⁹ De man met de kruik is de waterman. Dit sterrenbeeld staat vanouds voor januari, de koudste maand, en hij symboliseert de winter. Bacchus, van oktober-wijnmaand, stelt dus de herfst voor.

Waarschijnlijk is het de bedoeling geweest dat de fret, net als de wijzerplaat, de vier seizoenen zou verbeelden maar blijkbaar was er bij de vervaardiging geen passende Bacchus beschikbaar.

Tijdens onze zoektocht naar de partner van de waterman kwamen we ook een Zaanse klok uit 1688 tegen met dezelfde waterman maar hier nog wel in gezelschap van Bacchus⁷⁰.

Deze klok werd gemaakt door W.D. Visser; ook uit Westzaan, maar in veertig jaar tijd kan het gietmodel zoekgeraakt zijn.

Niet zonder reden is er lang stilgestaan bij de kapbekroning van de Van der Markt klok. We zien hier voor het eerst dat een gegoten ornament helemaal samengesteld werd uit bestaande ornamenten of gedeelten ervan. Daarbij is men waarschijnlijk uitgegaan van loden afgietsels die gemakkelijk wat te vervormen waren en die vrij eenvoudig met een soldeerbout aan elkaar gehecht konden worden. Het zo ontstane loden model heeft men vervolgens in messing afgegoten.

In dit geval ziet het resultaat er nog aantrekkelijk uit⁷¹ hoewel de dubbele waterman een beetje dissonant. Maar wat we hier ook zien, is een vroeg voorbeeld van eclecticisme, het naar willekeur combineren van ornamenten die elkaar soms moeilijk verdragen.

De Engelse spandrel is hier een echt vreemde eend in de bijt tussen allerlei decoratie van Hollandse komaf. Het resultaat van dit combineren is een ratjetoe geworden. In de negentiende eeuw, toen eclecticisme eerder regel dan uitzondering was, bleek deze stijlopvatting dikwijls op esthetische rampen uit te draaien. De hier besproken klok confronteert ons, ondanks al het mooie, met ambachtskunst in verval.

Het einde van de gouden eeuw van de Hollandse en Zaanse klokkenmakers.

Hiervoor hebben we uiteengezet hoe de Hollandse stoeltjesklokkenfabricage tot bloei kwam door het ontstaan van een groep nieuwe rijken van burger komaf. Zij bezaten het geld om zich de luxe van een klok te permitteren. Volgende generaties werden zo vermogend dat zij luxueuzere uurwerken ambieerden. Die werden geleverd door makers van Haagse klokken, staande horloges en tafelklokken. Alles overziend kan vastgesteld worden dat de grote vraag naar Hollandse stoelklokken haast even snel terugliep als dat deze ontstond. Wat de stoelklokkenmakers wel in de kaart speelde was de uitvinding van het slingeruurwerk omdat een toenemend aantal mensen een klok wilde hebben. De Zaanse klok lijkt zelfs door Huygens vinding te zijn uitgelokt! Maar ook toen koos de klasse voor wie deze klokken bedoeld waren al snel het elegantere kleinuurwerkmakersproduct.

Wanneer we ons realiseren hoeveel Nederlandse staande- en tafelklokken er nog zijn overgebleven, en hoe weinig Zaanlanders, zullen we moeten toegeven dat deze laatste de fraaie vruchten waren van wat bijkans een commercieel fiasco geweest moet zijn.

Schone schijn, facelifts en zwart fluweel.

Na de verarming door de Franse overheersing en de bezetting van Nederland door Napoleon ontstond er in de negentiende eeuw een hang naar goede oude tijden.

Schilderijen met zeventiende-eeuwse voorstellingen maar ook antiek eiken kwaliteitsmeubilair werden door de gezeten burgerij opnieuw naar waarde geschat. Bij deze nostalgische droom hoorden ook Zaanse klokken, vooral de luxueuzere uitvoeringen. Om aan de vraag te kunnen voldoen moest er wel eens wat "opgeleukt" worden aan het beschikbare materiaal om het nog beter te laten passen bij de heersende smaakopvattingen.

Loden ornament werd vervangen door koper, cilindrische gewichten werden omgewisseld voor “peren”, knoppen en urnen boven de bellen geruimd tegen beeldjes.

Veel van deze veranderingen die intussen ook al weer honderd of meer jaren oud zijn, laten zich nog maar moeilijk herkennen, misschien op wat lelijke en disproportionele Atlassen na. En dan hebben we het nog niet over kopieën en vervalsingen. Die zijn soms te herkennen aan de finish van hun uurwerken maar als er gebruik gemaakt is van een oud, toen nagenoeg waardeloos Fries stoelklokkenuurwerk, wordt dat al een stuk moeilijker.

De mogelijkheid om een op zich helemaal goede Zaanse klok met tropisch finer financieel op te waarderen was destijds ook een reële optie. Om dat te verduidelijken moet er eerst een hardnekkig misverstand uit de weg geruimd worden, namelijk dat er twee soorten Zaanse klokken waren: rijkeluis en armeluis klokken. Deze terminologie is a-historisch. Arme mensen hadden geen klokken, sterker nog, de klokken die met het abjecte voorvoegsel “armeluis” worden aangeduid, behoorden tot het trotse bezit van maatschappelijk redelijk geslaagde mensen; zeker niet van kleine neringdoenden en nog minder van arme lui⁷². Veeleer is er sprake van een product dat in een breed scala van uitvoeringen leverbaar was. Daarbij had men de keus tussen loden of koperen ornamenten, een gefineerde of een beschilderde kast, een houten of een metalen wijzerplaat, één of twee wijzers, en al dan niet een geapliceerde cijferring. De gemaakte keus die ook beïnvloed kon zijn door religieus puriteinse soberheid, bepaalde uiteindelijk de prijs, tussen duur en modaal. Om die reden wordt er in deze bijdrage steeds gesproken over een eenvoudige uitvoering wanneer er geen sprake is van rijk uitgedoste exemplaren. Er bestaan dus tweewijzerige eenvoudige Zaanlanders met een losse cijferring waarbij het beplakken met finer en het vervangen van lijstwerk genoeg zijn om een duur ogende klok te genereren. Gelukkig zijn dergelijke ingrepen nu niet meer lonend doordat er genoeg interesse voor de zeldzame eenvoudige klokjes bestaat.

De grote belangstelling voor Zaanse klokken in de negentiende eeuw heeft aan nog een opmerkelijk fenomeen bijgedragen. Het idee dat een echte Zaanse klok een met donker fluweel beklede frontplaat moest hebben, is pas in die eeuw ontstaan. Toen werd de zeventiende eeuw als een bij uitstek protestantse periode gezien en daar passen nu eenmaal stemmige zwartlakense kleren bij. De facto was er in de zeventiende eeuw nog een katholieke meerderheid in de Republiek. Pas in de daaropvolgende eeuw is ons land geprotestantiseerd, zij het met een blijvend grote roomse minderheid.

Klokken die in de negentiende eeuw bij de uurwerkmaker belandden, werden in het kader van het “opfrissen” van de vrijwel altijd vuile, verkleurde en gehavende wijzerplaatbekleding doorgaans met zwarte velours herbeplakt. Nog maar zelden treft men Zaanse klokken met oorspronkelijk fluweel. Bij restauratie worden soms wel restjes oud textiel aan de achterkant van de wijzerplaat aangetroffen. Lichtgroen, scharlaken rood, blauw, geel en bruin waren voorkomende kleuren. Iets vergelijkbaars is overigens ook met de fluwelen bekleding van Haagse klokken wijzerplaten gebeurd. De zeventiende eeuw was bonter dan we nu vaak denken.

Niet Hollands, wel Nederlands.

Waarom omstreeks 1700 in andere delen van Nederland de stoelklokkenproductie juist van de grond begon te komen, laat zich verklaren doordat deze bedrijvigheid uitgeoefend werd in welvarende agrarische gebieden. Daar nam het inkomen van de doorgaans behoudende bewoners langzaam toe. Door zich niet primair op rijkaards te richten maar op een welvarende plattelandsbevolking waarvoor eenvoudiger klokken met vaak wat minder zware uurwerken gemaakt werden, kwam de stoelklokkennijverheid, nu buiten Holland, opnieuw tot bloei. Doordat de kleinuurwerkmakerij in Leeuwarden op een erg hoog niveau beoefend werd (en ook nog een beetje in Harlingen, de springplank naar de Hollandse steden) bleef het onderscheid tussen groot- en kleinuurwerkmakerij als haast fundamenteel verschillende ambachten in Friesland nog lang bestaan⁷³. Pas nadat het stadhouderlijk hof in 1747 van Leeuwarden naar Den Haag was vertrokken, wat een ferme kwaliteitsachteruitgang bij de Leeuwarder klokken veroorzaakte, werd de afstand tussen stad en platteland verkleind. Maar het waren vooral de moderne ideeën van de Verlichting welke vanuit Frankrijk tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw in het noorden doordrongen, die de meer

vooruitstrevende boeren deden overstappen op stadse uurwerken. Deze moderne opvattingen maakten een einde aan het stereotype eeuwenoude beeld van de achterdochtige, naar gier en mest riekende onbetrouwbare domme boer. In plaats daarvan was hij een nuttige, waardevolle en onmisbare producent van ons dagelijks voedsel geworden. Deze burgerlijke statuur zorgde ervoor dat de meer bijdetijdse plattelanders nu wel graag een staand horloge in hun hoeve hadden staan. We zien dan ook dat pas dan kleinuurwerkmakersbedrijven gevestigd worden buiten de steden, in plaatsen als Grouw en Gorredijk⁷⁴. Tezelfdertijd zien we ook dat de grootuurwerkmakers, geïnspireerd door voorbeelden van met name Amsterdamse kleinuurwerkmakers, naast stoelklokken ook staartklokken gaan maken; zij het met een traditioneel uurwerk in een kooi⁷⁵.

In de stad Groningen hebben zich in de loop van de achttiende eeuw naast grootuurwerkmakers ook bekwame kleinuurwerkmakers gevestigd die niet alleen de stedelijke elite maar ook herenboeren als klant hadden. Binnen het Noord-Nederlandse kader is het interessant om de stoelklokkenproductie van Groningen met zijn rijke herenboeren te vergelijken met die van Friesland waar de daar geldende gebruiken de welvaart wat gelijkmatiger over de jongere generaties verdeelde. Wat tegenwoordig bij uurwerken, deels ten onrechte, als Gronings wordt beschouwd zijn zware, bijna "Hollandse" uurwerken. Friese stoeltjesklokken zijn als regel beduidend lichter van bouw en daar zijn er nog veel van bewaard gebleven. Deze goedkopere klokken konden namelijk door een grote groep klanten bestuiverd worden, maar er bestaan niettemin ook zware Friezen vooral uit het begin van de achttiende eeuw..

Een verrassend advies kregen we van Sellink: in zijn boek beeldt hij een drietal schilderijen van Cornelis Troost af. Op deze vooral aan het theater ontleende genrevoorstellingen maakt een stoelklok onderdeel van het interieur uit. Van elke klok, die alle van een dakje voorzien zijn, is ook een detailopname afgedrukt. Achtereenvolgens: Noord-Nederlands, Ruempolachtig en Hollands(?)⁷⁶ Met deze afbeeldingen wil Sellink op het nut van schilderijen wijzen als restauratiemodel voor klokken die zo zeldzaam zijn dat andere voorbeelden ontbreken.

De foto's van de door Troost geschilderde klokken werden door J.H. Kluiver overgenomen in zijn bijdrage aan het Huygens nummer van tijdschrift "De zeventiende Eeuw"⁷⁷. Kluiver gebruikt deze afbeeldingen om aannemelijk te maken dat het stoelklokkenkapje een Hollandse innovatie was omdat Friesland in de eerste helft van de achttiende eeuw geen grootschalige klokkenproductie gehad zou hebben⁷⁸. Inmiddels weten we natuurlijk dat die productie in de jaren dat Troost⁷⁹ schilderde, globaal tussen 1720 en 1750, al redelijk op gang kwam. Wel blijft het natuurlijk vreemd dat de in Amsterdam geboren en getogen Troost deze bepaald niet typisch Hollandse klokken afbeeldt. Hadden goedkopere klokken uit de provincie zich al een plaats kunnen verwerven in minder rijke Hollandse interieurs?

Verwarring op het platteland.

Zoals we zagen kwam er omstreeks 1700 een einde aan de dominante positie van de Hollandse stoelklok. In andere provincies waren nieuwe productiecentra ontstaan. In de literatuur is o.a. sprake van Groninger, Friese, Hindelooper, Amelander, kop van Overijsselse⁸⁰, Twentse, Goorse, Sallandse, Gelderse, Achterhoekse, Brabantse en Limburgse typen.

Net als bij kaas bestaan sommige van deze streekproducten alleen in naam omdat ze geen eigen karakter bezitten. De werkelijkheid blijkt toch vaak weerbarstiger dan onze droom! Van een flink aantal klokken is het zelfs de vraag waar ze gemaakt werden. Ze vertonen soms kenmerken van meerdere regio's. En dan zijn er nog van die socratische vragen: bestaat er wel een houtsnijdende redenering om b.v. de Maastrichtse lantaarnklokken van Muijs het predikaat stoelklok te onthouden wanneer ze op een contemporaine console zouden staan? De op deze uurwerken sterk lijkende Hollandse stoelklok met balans van Sellink staat immers ook niet op een oorspronkelijke console. En zou de bekende stoelklok met zadeldak in het Arnhemse Openluchtmuseum ooit aan Jurriaan Sprakel zijn toegeschreven wanneer deze vijftig kilometer oostelijk in een Duits museum had gehangen? De klokkenwereld lijkt soms op een eiland dat omspoeld wordt door een zee van wensen en verwachtingen. Dat

geldt vooral wanneer het over regionale uurwerken gaat. Daar kan het chauvinisme een ware springvloed te weeg brengen. Daarom beginnen we maar aan een kruistocht.

Zo goed als de term Westfriese stoelklok al enige tijd in de ban is gedaan, verdient het ook aanbeveling om andere lang ingeburgerde misleidende termen te herzien. Het Museum van het Nederlandse uurwerk op de Zaanse Schans heeft enkele jaren geleden de tentoonstelling “Wijzers uit het Oosten” samengesteld en deze begeleid met een aanbevelenswaardige catalogus⁸¹. Die catalogus richt zich op het Oost-Nederlandse uurwerk, een nogal heterogene groep klokken die voor iedere kenner toch direct als Oost-Nederlands te herkennen is. De aanduiding Twentse klok is te eng om al die klokken te omvatten.

De term Zuid-Nederlandse stoelklok is ook minder op zijn plaats omdat in de provincies Limburg en Noord-Brabant sterke beïnvloeding vanuit het Duitse grensgebied, uit Luik of uit Vlaanderen aan de uurwerken zichtbaar is. Noord-Nederlandse stoelklok is daarentegen een perfecte aanduiding voor klokken uit de provincies Groningen en Friesland. De stad Groningen neemt daarbinnen een uitzonderingspositie in. Van oorsprong was die stad een Saksische enclave binnen de door de stad gedomineerde Friese Ommelanden. De klokken uit de stad Groningen zijn door hun zware en verzorgde uitvoering te onderscheiden van het merendeel van de andere noordelijke stoelklokken. Met de Saksische oorsprong van de stad heeft dat niets te maken, wel met grote welvaart. Rijke handelaars en herenboeren, ver verwijderd van andere belangrijke steden, voelden zich nog niet te goed voor een stoeltjesklok maar dan moest het wel een heel mooie zijn en liefst “dik in het koper”.

Door de aanwezigheid van meerdere uurwerkmakers tegelijk in de stad, ontstonden rivaliteit en concurrentiedrang. Het signeren van klokken door hun makers is daar een uiting van. De misvatting is ontstaan dat alle zwaar uitgevoerde noordelijke klokken Gronings zouden zijn; ook de naamlozen. Een aantal van deze anonieme klokken die nogal wat weg hebben van Hollandse stoelklokken zal inderdaad in de stad Groningen gemaakt zijn maar ook op andere plaatsen in het noorden woonden welgestelde personen die een fraaie stoelklok konden betalen. Het is daarom vrij zeker dat een deel van wat nu Groningse stoelklok genoemd wordt, beter als vroege Noord-Nederlandse stoelklok kan worden betiteld. De term Groningse stoelklok zou gereserveerd moeten blijven voor klokken die bewijsbaar uit de provincie Groningen stammen.

Nieuwe klokkentypen beginnen haast altijd als statussymbool voor de rijken om op den duur te veranderen in gebruiksvoorwerpen van Jan Modaal. Deze latere klokken zijn dan wel altijd soberder uitgevoerd dan hun voorbeelden.

Omdat na het midden van de achttiende eeuw de stoelklokfabricage zich meer en meer in Friesland concentreerde, om tenslotte als een nagenoeg lokaal monopolie van Joure te eindigen, dekt de term Friese stoelklok vooral de producten van deze latere ontwikkeling. Behalve Groningse klokken zouden er ook Leeuwarder stoelklokken bestaan. Dat klopt niet want Leeuwarden bezat een stadhoudelijk hof dat zich volledig spiegelde aan het hof in Den Haag en aan de Amsterdamse chic. Omstreeks 1600 werden er in Leeuwarden al horloges gemaakt, daarna Haagse klokken en weer later staande horloges. Iedereen die in Leeuwarden wat voorstelde, of die deze indruk wilde wekken, volgde de smaak van het hof dat koos voor producten van de kleinuurwerkmakerij. Wat Leeuwarder stoelklok wordt genoemd is een relatief vroege stoelklok uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Ze werden gemaakt in Heerenveen en Sneek. Vanwege de venijnige uitdrukking van de meerminnen aan kast en wijzerplaat duiden Friese handelaren ze aan als klokken met heksenmeerminnen, een term die het waard is om “er in” te houden.

Tenslotte als besluit van deze kruistocht tegen onjuiste terminologie het volgende: hiervoor protesteerden we al tegen armeluis- en rijkeluijsklokken maar ook een term als “meidenklok” verraadt dedain en getuigt van weinig historisch besef. Dienstpersoneel was niet de doelgroep van deze klokken. Ze waren vooral voor de kleinere boeren en burgers bestemd.

Pioniers en vernieuwers: Oostelijk Nederland.

Onder de Oost-Nederlandse klokken nemen die van vader en zoon Ruempol een prominente plaats in. Binnen hun productiegebied dat later door een breed scala aan kwaliteiten en

uitvoeringen gekenmerkt zou worden, staan ze op eenzame hoogte. Zowel qua uurwerk als door hun vormgeving. Wat het laatste betreft zijn vooral de oudere klokken van vader Goslink subliem. Bijzonder fascinerend is het dat deze klokken uit het niets te voorschijn lijken te zijn gekomen. Er bestaan wel theorieën die veronderstellen dat Goslink zijn vak geleerd zou kunnen hebben van zoon Jan van Jurrien Sprakel in Goor, maar echt overtuigen doen deze speculaties niet. Ds. Kluiver die het hoofdstuk over de Ruempolklok in Zeeman's stoelklokkenboek voor zijn rekening nam, ziet verwantschap met uurwerken van Hollandse stoelklokken⁸². Hana ging nog verder door te stellen: "Wist u dat Goslink Ruempol het vak in de Zaanstreek heeft geleerd? Nu, dat is dan wel overduidelijk aan zijn klokken te zien: Zware raderen, stellingpoten zoals we ze ook wel bij Westfriezen vinden"⁸³.

Waarschijnlijk had Hana met zijn mening het grootste gelijk van de wereld, zij het dat de aanduiding "Zaanstreek" wel wat krap bemeten is. Brede raderen en zware stellingpoten zijn kenmerkend voor Hollandse stoeltjesklokken. Bekijken we de afbeeldingen in de bijdrage van Ds. Kluiver in Zeeman's stoelklokkenboek dan blijkt dat alle loodwerk van de Ruempols, op één uitzondering na, overeenkomt met de in messing uitgevoerde ornamenten van Hollandse stoelklokken. Die ene uitzondering, afb. 37 in de publicatie, geldt een klok van Hendrik Ruempol die in 1766 gemaakt is onder gebruikmaking van een ouder Ruempol uurwerk. Het wijzerplaatlood van deze klok is van evident Friese oorsprong.

In 1766 was de invloed van de opmaak van Noord-Nederlandse stoelklokken op die uit Oostelijk Nederland al sterk toegenomen. De gegolfde houten frontjes aan de kap van latere klokken door Goslink Ruempol en aan alle klokkenkappen van diens zoon Hendrik, laten zien dat de mode om een imposantere kap vroeg dan een simpel zadeldakje te bieden had. Wie de foto van het frontje van de klok uit 1766 goed bekijkt, kan zien dat er ronde gaatjes in zitten. Deze kunnen maar ten dele aan houtwormvraat geweten worden. Er lijken gelijkmatig verdeeld, drie doffe vlekken op dat frontje te zitten met elk twee zich boven elkaar bevindende spijkergaten erin. Omdat die gaten rond zijn, dateren ze haast zeker van na 1850 zodat alles wijst op later aangebrachte verfraaiingen die daarna terecht weer ongedaan gemaakt zijn. Begonnen als klok met een tweedehands uurwerk en later nog eens onderhanden genomen in de negentiende of twintigste eeuw door een barbaar, is er weinig reden om in de oorspronkelijkheid van de huidige detonerende loden kuif te geloven, mede omdat dit goedkoop uitzierende ornament aan de wijzerplaat van een prachtig uurwerk van Goslink Ruempol is aangebracht. We mogen daarom aannemen hier te maken te hebben met een niet geslaagde "restauratie". Alles overwegende gaan we er daarom vanuit dat alle authentieke metalen ornamenten van Ruempol klokken afgietsels zijn van een assortiment Hollandse modellen waaronder zich ook één typische Zaanse bevond met geloof, hoop en liefde. Het (aanvankelijk exclusief) kunnen beschikken over zo'n relatief brede verzameling Hollandse modellen maakt aannemelijk dat in ieder geval Goslink Ruempol tijdens zijn leerperiode langere tijd in Holland heeft doorgebracht. Hierbij moet aangetekend worden dat Goslink Ruempol aanvankelijk weinig concurrentie van anderen ondervond. De belangrijkste onder hen was Anthonie ter Swaek (1692-1772) een voortreffelijke uurwerkmaker die naast het grote talent van Ruempol misschien kleiner lijkt dan hij was.

Pas omstreeks 1750 zien we meer activiteit van andere Oost-Nederlandse uurwerkmakers. Deze verfraaiden hun klokken met loodornamenten van zowel lokale als Noord-Nederlandse en Hollandse origine.

Behalve de gebruikelijke uurwerken met kooiframe komen we in Oost Nederland ook klokken met een strippenframe tegen. Deze laatste worden in de eerder genoemde catalogus "Wijzers uit het Oosten" als stoofklokken gedefinieerd⁸⁴. Vaak maken deze Oost-Nederlandse klokjes niet zo'n degelijke indruk maar de eerste in de catalogus gepresenteerde stoofklok (esthetisch de mooiste van allemaal!) bezit een fraai en solide uurwerk met een messing strippenframe dat volgens de samenstellers van de catalogus mogelijk in Holland kon zijn gemaakt⁸⁵. Omdat klokken met zo'n frame al eerder elders gebruikelijk waren, kunnen we bij de toepassing van strippenframes in Oost-Nederland moeilijk volhouden dat deze constructiewijze op Zaanse invloed wijst. Veel waarschijnlijker hebben Duitse migranten deze bouwwijze naar Oost-Nederland gebracht.

Bij ongeveer de helft van de Oost-Nederlandse uurwerken, zowel van stoof- als stoelklokken, komen we een ankerechappement⁸⁶ tegen waarvan de gaffel die de slinger aandrijft omhoog steekt. Deze ongewone aanpak werd eerder al in de Zaanstreek gepraktiseerd. Hana beeldt een foto af van een Zaans uurwerk door K.J. Koogies uit Wormerveer, voorzien van ankerangang en omhoogstekende gaffel⁸⁷. Voor deze constructie lijkt Oost Nederland wèl aan de Zaanstreek schatplichtig.

Pioniers en vernieuwers: Friesland.

Een andere uurwerkmaker, dit keer een Friese die met de Hollandse klokkenproductie in verband gebracht wordt, dankt zijn roem aan een door hem gemaakte Haagse klok met gewichtaandrijving. Dit wonderlijke uurwerk bevindt zich in het Fries Museum te Leeuwarden en het werd door Zeeman beschreven⁸⁸. De maker van deze in 1686 vervaardigde klok was Watse Watses uit Heerenveen over wie verder weinig bekend is. Het uurwerk van deze klok, waarover we het verderop nog zullen hebben, is in een gezwart haast vierkant kistje geplaatst, waarvan de binnenzijde van de achterwand een in parketterietechniek uitgevoerde zeskantige ster draagt, net zoals de meeste Haagse klokken die hebben. Boven de voordeur is een iets naar buiten uitkragende geprofileerde kroonlijst aangebracht die voor het oog gesteund wordt door getorste halfzuilen welke geplaatst zijn op enigszins vreemd gevormde getrapte basementen. Onder het kastje bevinden zich twee kleine gedraaid houten bolpootjes en aan de zijkanten van de deur zijn merkwaardige zijflapjes gemonteerd die stellig uit de negentiende eeuw stammen. Misschien zijn ze wel gelijktijdig met de basementen onder de kolommen van het deurtje aangebracht. Op het kastje bevindt zich een bel voor het slagwerk. Niet onwaarschijnlijk werd deze aanvankelijk aan het oog onttrokken door een thans verdwenen gebogen tympanon op de bovenlijst van de deur. Achteraan in het bovenplankje zijn twee schroefogen gedraaid waaraan de klok werd opgehangen. Die zijn ook altijd op Haagse klokken met veeropwinding te vinden, want de Haagse klok werd ooit als wanduurwerk ontworpen.

De cijferring heeft Watse Watses geskeletteerd, wat inhoudt dat de uurscijfers er niet op zijn gegraveerd of geschilderd. Met een figuurzaag zijn de ruimten tussen de Romeinse uurscijfers opengezaagd en daarna is de ring op de met donker fluweel beklede achtergelegen plaat gemonteerd. Aan de buitenkant van de cijferring is een enigszins verbrede rand overgelaten waarin Arabische cijfers van één tot dertig zijn gegraveerd. In later tijd is deze verdeling met witte verf overgeschilderd en voorzien van een vijf minuten verdeling van vijf tot zestig. Oorspronkelijk ging de minuutwijzer van de klok in een halfuur rond. Later heeft men dit, toen klokken de thans normale minuutwijzers kregen, verwarrend en lastig gevonden. Een kleine ingreep in het raderwerk achter de wijzerplaat en wat verfwerk was voldoende om het leed ongedaan te maken⁸⁹.

Het uurwerk van deze klok verrast ons eveneens. Het lijkt met zijn strippenframe op dat van Zaanse klokken. Gevorkte spaken zitten er niet in en, anders dan bij Zaanlanders, heeft het een uurwerk met horizontaal geplaatst gangrad. Dat werd bereikt door toepassing van een extra rad met haaks naar opzij geplaatste tanden. In Haagse klokken werd deze constructie, die toepassing van een korte slinger vereenvoudigde, standaard gebruikt.

Reminiscentie aan Zaanse klokken wordt daarentegen weer versterkt door het gewicht dat al in de negentiende eeuw bij de klok was, toen deze aan het museum werd geschonken. Dat heeft de vorm van een peer. De slinger van Watse's klok heeft zoals veel stoelklokken een ophanging met "bril en mes" Aan het slingerlichaam valt op dat het een schuitvorm heeft wat in verband te brengen is met ideeën van Huygens om de luchtweerstand van slingers te verkleinen.

De meeste uurwerkenexperts gaan er vanuit dat ook Watse Watses in Noord Holland in de leer was, maar toch valt het niet geheel uit te sluiten dat hij zijn kennis bij Jacobus Nauta, de beste Friese uurwerkmaker ooit, heeft opgedaan. Deze was vanaf omstreeks 1670 in Leeuwarden werkzaam. Om zijn klok te kunnen maken moest Watse vertrouwd geweest zijn met Haagse klokken en met de strippenframe bouwwijze. Daarbij kunnen de geschriften van Huygens een aanvullende bron van kennis geweest zijn. Niet dat het waarschijnlijk is dat hij Latijn kon lezen maar voor de knappe technicus die hij was, moeten de afbeeldingen in

“Horologium” (1658) en vooral “Horologium Oscillatorium” (1673) begrijpelijke kost geweest zijn.

Pioniers en vernieuwers: Groningen.

De laatste hier te noemen niet Hollandse stoelklokmaker in wiens werk sterke invloed vanuit Holland waargenomen kan worden, behoort tot de allergrootsten. Het is Daniël van Barkel die zich vanuit het Duitse Oost-Friesland omstreeks 1720 in de stad Groningen vestigde.

Van hem is slechts een handvol klokken overgebleven welke zich kenmerken door individualiteit en kwaliteit. Een van zijn klokken, afgebeeld door Zeeman⁹⁰, roept herinneringen op aan de Zaanse stoelklok van Van der Markt met maan, datum, en kalenderwerk die we eerder bespraken. De klok van Van Barkel is met enkel maan en datum minder complex maar het stoelklokuurwerk van deze klok bevat naast een zaagslagwerk ook een horizontaal echappement. De klok van Van der Markt heeft eveneens een uurwerk in een kooi met zaagslagwerk maar een verder normaal ouderwets vertikaal stoelklokkengangstelsel. Omdat de klokken ongeveer dezelfde leeftijd hebben is het de vraag: wie heeft wie geïnspireerd .... Of berust iedere gelijkenis uitsluitend weer eens op toeval??

Op jacht naar een tweede plaats in Oostelijk Nederland.

We hebben hiervoor gezien dat er aan het eind van de zeventiende eeuw op verschillende plaatsen in Noord- en Oost Nederland waarschijnlijk al stoelklokken gemaakt werden. Maar de echt harde bewijzen daarvoor ontbreken nog steeds. De klok in het Openluchtmuseum die op basis van een waarom-zou-het-niet-zo-zijn argumentatie aan Jurrien Sprakel wordt toegeschreven en waarvan de opgeschilderde datering absoluut niet ‘uit de tijd’ is moet de Oost-Nederlandse pretenties ondersteunen. Van onze kant sluiten we echt niet uit dat deze klok uit 17^e eeuws Overijssel of Gelderland stamt maar er bestaat nu eenmaal verschil tussen ‘kunnen’ en ‘zijn’.

Een andere klok, met een vraagteken aan Jurrien Sprakel toegeschreven, is de merkwaardige, qua kast sterk gereconstrueerde stoofklok uit Sellink’s verzameling⁹¹.

Op het strippenframe van het uurwerk is een plaatje geklonken waarop met negentiende-eeuwse slagletters en –cijfers de volgende tekst is ingeslagen: “Anno 1656 repariert 1857 I.H.G. Fokken in Etzel”. Deze klok heeft een grote achter het uurwerk draaiende windvleugel voorzien van een ratel voor de slipkoppeling. De spil met foliot is gereconstrueerd.

In de collectie van de firma Toebosch bevond zich een sterk verwante klok die met 1707 gedateerd is. In sommige opzichten is deze klok wat moderner omdat, anders dan bij het Sellink uurwerk, zijn frame van messing is en de windvleugel - met drukveer slipkoppeling - zich binnen het uurwerk bevindt. Daar staat tegenover dat het gangrad van deze klok heel groot is. Of deze klok nog een balansrad dan wel een foliot bezit, valt op onze documentatiefoto’s niet te achterhalen. Op grond van vergelijking tussen deze sterk verwante klokken lijkt het waarschijnlijk dat het Sellink uurwerk de oudste is. Maar of hun leeftijdsverschil groter dan vijftig jaar kan zijn, wagen we te betwijfelen. Zeventiende-eeuws is dat uurwerk zo goed als zeker wel.

De vraag of beide klokken Nederlands zijn, is delicaat. Beide uurwerken bevatten teveel Westfaalse elementen om ze zonder te blozen Oost-Nederlands te noemen. Dat vond Zeeman overigens ook al. Toch weet hij met een verbazingwekkende redenering de klok binnen Neerlands grenzen te houden. “De plaats of streek van vervaardiging moet waarschijnlijk niet in de buurt van Etzel worden gezocht, hoe verleidelijk dit gegeven ook is, want dit plaatsje ligt op 20 km. van het Noord-Duitse Wilhelmshafen, een situering, die voor deze klok veel te noordelijk lijkt. Het feit echter dat de klok zich daar in 1857 bevond, versterkt wel de mening dat deze klok door zijn datering en situering als een zeer duidelijke en belangrijke voorloper van de Twentse stoelklok kan worden beschouwd”⁹².

Voor de vroege geschiedenis van de Oost-Nederlandse klok is E.J.B. Veldboer’s artikel: “Jacob Sprakel: de stamvader van de Goorse stoelklok?” interessant⁹³. Daarin is veel informatie te vinden over Oost-Nederlandse uurwerkmakers in de zeventiende eeuw en

eerder. Maar het betreft hier vooral torenuurwerkmakers die misschien ook wel huisklokken maakten. Iets dergelijks speelde zich evenzeer in Friesland en Groningen af. In de kerktorens daar zijn nog vrij veel vroege gesmede uurwerken te vinden en in met name de kerkelijke archieven veel gegevens over torenuurwerkmakers en reparateurs. De aanwezigheid van dergelijke vaklieden lijkt ons zelfs een voorwaarde voor het kunnen ontstaan van stoelklokfabricage.

Veldboer's artikel levert wel een pijnpuntje op doordat het ingaat op een pas ontdekte klok met het opschrift: J. Spraekel à Goor 1678. De andere aan deze klokkenmaker toegeschreven klok, die van het Openluchtmuseum, is ernaast afgebeeld. Daardoor kunnen we in één oogopslag zien dat de niet beglaasde deurtjes van beide klokken met sjabloonachtige vierpuntssterren beschilderd zijn. De wijzerplaatbeschildering is vermoedelijk een wat stijf uitgevallen kopie naar de gerestaureerde beschildering van de Zaanse klok uit De Roo's Roentgenatlas⁹⁴. Bij het verslag van die restauratie wordt ook een afbeelding van de verwijderde overschildering van die wijzerplaat gegeven. Deze bestond uit een witte cijferring op een donker fond met op de hoeken vierpuntssterren en het jaartal 1537 in gotische cijfers tussen de bovenste sterren in. Dit soort later aangebrachte soms absurd vroege dateringen ontstonden waarschijnlijk als een modeverschijnsel dat het ontwaakte vaderlandse gevoel van de negentiende eeuw begeleidde. Zo'n benadrukking van de (vermeende) ouderdom kan ook vermoed worden bij het jaartal 1680 op de Openluchtmuseum klok. Dat geldt echter niet voor de nieuw ontdekte klok met signatuur van Spraekel. Hier is naar onze mening sprake van kakelvers bedrog.

Succes bij de jacht, een toegift achteraf.

Doordat de tijd nooit stilstaat en onze kennis steeds weer gevoed wordt met nieuwe ontdekkingen, moet op deze plaats een klok besproken worden waarvan het bestaan tot heel voor kort niet bekend was binnen de klokkenwereld.

De Zutphense antiquair Jos Ott ontdekte en verwierf hem in 2009: een uitzonderlijk mooie stoeltjesklok door Vincent Kaspool te Zutphen gesigneerd en gedateerd 1697⁹⁵. Groot en goed nieuws. Deze belangrijke klok is door het Stedelijk Museum van Zutphen aangekocht, waar iedere liefhebber hem kan gaan bewonderen. Het uurwerk staat op een typisch Oostnederlandse stoel met opengezaagd ornament. Zijn zadeldakje is afneembaar net als bij de hiervoor besproken aan Jurriaen Sprakel toegeschreven klok in het Arnhemse Openluchtmuseum. Het werk heeft stevig uitgevoerde messing pilaren van een sober en vroeg model. Een urnvormige pinakel (van hout?) boven de bel valt op. De zijdeurtjes zijn niet beglaasd maar gesloten en beschilderd. Er boven bevinden zich belhekken in vroege lantaarnklokkenstijl. Aan de voorkant is een heraldisch belhek geplaatst naar Hollands voorbeeld: Blanco ovaal schild met keizerskroon tussen leeuwen, scherp en zorgvuldig gegoten.

De beschilderde wijzerplaat toont een zwarte cijferring met gotische gouden uurtekens. Binnen die ring bevindt zich achter de wijzer een schijf met twaalf gaten voor het instellen van een wekker. De signering en datering zijn rond die wekkerschijf geschilderd. Buiten de cijferring is sierlijk rankenwerk gepenseeld.

Het degelijke uurwerk wekt associaties met Ruempolklokken. De brede tandwielen vertonen de anomalie die men heel vaak ook bij andere Nederlands-provinciale klokken aantreft. We doelen op het verschijnsel dat binnen één uurwerk tandwielen voorkomen die op verschillende manieren zijn uitgespaakt. B.v. rechte spaken met een ronde naaf in het ene rad en spaken met gebogen contouren in het andere. Ook kan men drie- en vierspakige tandwielen in hetzelfde uurwerk aantreffen. Een bevredigende verklaring voor deze niet echt navolgenswaardige aanpak is ons nooit ter ore gekomen. Maar waar is waar, met deze klok kan oostelijk Nederland op stevige gronden bogen op stoelklokken nijverheid in de 17^e eeuw.

Op jacht naar een tweede plaats in Friesland.

Toen Zeeman de Haagse klok van Watse Watses beschreef, was er geen ander werk van diens hand bekend, zomin als dat er stoelklokken van onmiskenbaar Friese signatuur

waren aangetroffen die in het eerste kwart van de achttiende eeuw gemaakt zijn. Om die reden liet deze auteur de Friese stoelklokkenmakerij pas omstreeks 1725 beginnen.

Intussen zijn er twee stoelklokken bekend, beide gemerkt met WW. De laatste, gedateerd 1711 werd door A. Doedens beschreven in een artikel in het tijdschrift Antiek⁹⁶. De daar afgebeelde klok doet goeddeels authentiek aan; De beschildering ervan is van later tijd evenals de platte ijzeren meerminnen terzijde van de wijzerplaat. De datum (11 december?⁹⁷) 1711 is in harmonie met de vroege kenmerken van deze klok: zware raderen met vier rechte spaken, geknikte bokkenpoot, heel bescheiden kaplood en eenvoudige loden sierrandjes langs het uurwerkplankje. Boven de wijzerplaat Hollands lood met keizerskroon, hoorns van overvloed, putti en een niet ingevuld wapenschild.

De tweede klok met de signatuur WW is door verschillende experts authentiek bevonden. Hij stamt waarschijnlijk uit het eind van de zeventiende eeuw en vertoont nog Hollandse kenmerken. Vooropgesteld dat de signatuur die van Watse Watses is, en die kans lijkt heel reëel, biedt het uurwerk een tussenstadium in de ontwikkeling naar de Noord- Nederlandse stoelklok van 1711. Bovendien versterkt dit uurwerk de veronderstelling dat Watse Watses het klokkenmaken toch in Holland leerde⁹⁸.

Op jacht naar een tweede plaats in Groningen.

In de provincie Groningen ontstond een prachtig gegoten loden wijzerplaatbelhek dat zich tot een typische Groninger ornament had kunnen ontwikkelen als het vaker (en misschien vooral ook eerder) zou zijn toegepast. Het is te zien op een kwalitatief heel goed uurwerk dat zich in de Woldring collectie bevindt. Op de voorste stijl is dit uurwerk gesigineerd en gedateerd met "Ubbo Claessens no 22 Scheemda 1715"⁹⁹. Het belhek is uitgevoerd in Duitse florale barokstijl. Het toont twee putti die een ovaal cartouche-wapenschild tussen zich inhouden. Ze steunen geknield, de een iets meer naar ons toegewend dan de ander, op twee hoorns van overvloed die hun vruchten uitstrooien aan de voet van het wapenschild. De achtergrond van de voorstelling bestaat uit grote onderling verschillende bloemen die op het eerste gezicht symmetrisch zijn gerangschikt¹⁰⁰. Anders dan bij de gebruikelijke frets bevinden zich er maar weinig, en dan nog kleine, openingen in dit fors ogende sierstuk¹⁰¹. De wijzerplaat waarop hij gemonteerd zit, is hoger dan normaal en aan de bovenkant ervan zijn de hoeken onder 45° afgeknipt. Hierdoor kan de trapeziumvormige bovenkant van de wijzerplaat het belhek tot halverwege het wapenschild steunen.

Bij zilverwerk kwam de toegepaste florale barokstijl in Groningen pas relatief laat in de mode. Hij werd daar gedurende een vrij korte periode tussen 1680 en 1700 door de edelsmeden toegepast¹⁰². Het belhek is ongetwijfeld gegoten vanaf een door een edelsmid aangeleverd model. De nabije stad Winschoten, zes kilometer bij Scheemda vandaan, heeft een eerbiedwaardige edelsmidstraditie. In hetzelfde jaar 1469 waarin zich in Appingedam een zilversmid vestigde, gebeurde dat ook in Winschoten. Voor zover bekend waren deze twee de eerste edelsmeden die in de Ommelanden werkzaam waren.

Omstreeks 1653 vestigde Harmen Baer zich als zilversmid in Winschoten. Van zijn hand zijn een viertal fraai gedreven speldenbakjes in florale stijl bekend¹⁰³.

We kunnen gaan speculeren over mogelijke contacten tussen de oude Baer en de jonge Claessens maar het is waarschijnlijk relevanter om de veronderstelling uit te spreken dat het gietmodel van Ubbo Claessens belhek tussen 1680 en 1700 ontstaan is. Zo hebben we ook voor Groningen een voorshands nog onbewezen claim op stoelklokfabricage in de zeventiende eeuw.

Pronk en praal voor de provinciaal.

Eerder zijn we uitgebreid ingegaan op de in messing of lood uitgevoerde sierende onderdelen van Zaanse en Hollandse klokken. Hier zullen we dat doen m.b.t. de niet in Holland geproduceerde stoelklokken. Het woord provinciaal hierboven moet niet neerbuigend opgevat worden, eigenlijk is het niet zo goed gekozen want alle grootuurwerkmakers klokken, zelfs die uit Holland, zijn provinciaal. In steden maakte men gewoonlijk andere dingen.

Gegoten sierdelen zijn voortgekomen uit de versieringsdrift van de makers van ijzeren klokken. Zoals we hiervoor beschreven, verlengden zij wijzerplaten en deuren met fraai gevormde boven- en onderkanten. Niet lang daarna werden deze nog mooier gemaakt met ajourwerk.

Uit Oost- en ook wel uit noordelijk Nederland kan men nog stoeltjesklokken met ijzeren belhekken en wijzerplaatbaardjes aantreffen¹⁰⁴. Uitgevoerd in lood komen vlakke frets eveneens voor bij Oost-Nederlandse klokken zoals bij een klok van Hendrik Ruempol uit 1761¹⁰⁵ waar we een hek zien dat nagegoten lijkt van een model uit ca. 1625 in vroege lantaarnklokstijl!

Behalve als belhekken en baardjes kunnen we ook aan de zijkanten van stoelklokwijzerplaten platte loden versierselen aantreffen. Over het algemeen worden deze zijornamenten als een latere ontwikkeling beschouwd omdat de vroegste stoelklokken, ook die uit Noord- en Oost Nederland, geen zijlood kenden¹⁰⁶. Niettemin is door ons toch eenmaal een erg zware stoelklok gezien met zijlood van vlakke krulvormige voluten dat er heel authentiek uitzag. Meestal wordt het platte zijlood t.o.v. in reliëf gegoten ornamenten op zich weer als relatief vroeg beschouwd. Stilistisch juist maar plat zijlood is bij de vakhandel nog steeds te koop. In sommige publicaties is sprake van uitgeknipte loden ornamenten. Wie dat wel eens geprobeerd heeft, weet wel beter. De meeste zijn gegoten, sommige uit plaatlood gekapt of daaruit gefiguurzaagd.

De gebruikelijke aanpak van de modellenmaker bestond in eerste instantie uit het vervaardigen van een uit roodkoper gedreven en geciseleerde voorstelling die aan de achterzijde met gips, klei, hars of harde was werd opgedikt. Van dit aldus ontstane moedermodel kon daarna een contramal gemaakt worden door het in "vormzand", ook wel "Brusselse aarde" genoemd, af te drukken. Daarna goot men gesmolten lood of messing in de zandvorm waardoor een wat korrelige kloon van het moedermodel ontstond die door zorgvuldig nabewerken verfraaid werd.

Stellig werden de eerste moedermodellen op bestelling door de edelsmid aan de klokkenmakers geleverd. Later zien we meestal dat gebruik gemaakt werd van dochtermodellen van lood, d.w.z. van rechtstreekse afgietsels van het moedermodel die heel fraai werden nageciseleerd. Door deze werkwijze kon men één model aan meerdere afnemers verkopen.

Aan de afnemende scherpte van het modelé van het loodwerk aan veel latere stoelklokken is af te leiden dat het blijkbaar een vaste werkplaatspraktijk geworden was, om ook bestaand loodwerk na te gieten. Bij iedere volgende stap ontstond minder scherp gevormd ornament, vooral wanneer men niet de moeite nam om het "model" vooraf van verf of verguldsel te ontdoen.

Een andere uiting van achteruitgang is wat we eerder "knippen en plakken" noemden, een praktijk die, zoals we zagen, in het begin van de achttiende eeuw in de Zaanstreek ontstond. Voor hoe het bij deze methode toeging zijn vooral, maar zeker niet uitsluitend, kapbekroningen illustratief omdat deze als sobere niet geajourde randafwerkingen ontstonden. In de loop der jaren werden deze ornamenten "verrijkt" met allerhande spolia. Waarschijnlijk begon het met drie urnvormige vaasje bovenop, waarna dit model door volgende generaties werd verfraaid met verbindende ornamenten, b.v. door engeltjes tussen de vaasjes te solderen. Soms zijn aan de achterzijde van het lood de meegegoten sporen van klodders soldeer nog zichtbaar. Dit mooier willen maken van loodwerk beperkte zich overigens niet tot het toevoegen van sierdelen afkomstig van andere klokken, ook ornament uit andere ambachtsdisciplines vond toepassing. Bijvoorbeeld de twee helften van een zeemeermin die als modellen bedoeld waren om er holle zilveren rinkelbellen mee te maken¹⁰⁷, worden regelmatig links en rechts aan een kapornament aangetroffen.

Een opmerkelijk voorbeeld van het gebruik van edelsmidmodellen voor stoeltjesklokkenornament in Friesland is een uitermate vreemde loden wijzerplaatfret die op het eerste gezicht in renaissancestijl lijkt te zijn uitgevoerd. Nadere beschouwing leert ons dat de fret is opgebouwd uit renaissance en régence (= laat Lodewijk XIV) elementen van diverse herkomst. In het midden, boven de bevestigingslijst, bevindt zich een jakobsschelp met aan weerszijden lintvormige naar elkaar toegebogen voluten met een verticale knik

omhoog, die een architraafje ondersteunen. Op dat achitraafje en ook aan weerskanten van de voluten staan onder door zuilen gedragen boogjes, naakte(?) gestalten. Rondom die poortjes is symmetrisch allerlei passende ornamentering aangebracht. Deze poortjes zijn afgegoten van hetzelfde model: een boekslot. Halverwege de beide voluten zijn krulornamenten bevestigd die een sokkeltje dragen met erop een allegorische figuur. De linker daarvan heeft (het restant van) een bazuin in haar rechterhand en in de andere een krans. Daarmee is de faam of de victorie verzinnebeeld. De andere dame houdt een duif omhoog en stelt daardoor de hoop voor. Beiden zijn van origine memorielepel-bekroningen die in het eerste kwart van de achttiende eeuw ontstonden.

Door een gelukkig toeval is er iets van de voorgeschiedenis van deze fret bekend omdat hij afkomstig is uit het bezit van de verzamelaar Nanne Ottema, die een boek geschreven heeft over de geschiedenis van de Friese uurwerkmakerij en daarin dat ornament, samen met nog zo'n vijftig andere, afbeeldde¹⁰⁸. Ottema verwierf deze ornamenten omstreeks 1915 in één koop bij Jaapie Velleman, een kleine opkoper / antiquair in Leeuwarden. Op een van de "looden kuiven" was Sikke Arents Leeuwarden geschilderd¹⁰⁹, voor Ottema het ultieme bewijs dat de complete verzameling uit diens werkplaats afkomstig moest zijn. En dat nog wel in weerwil van het feit dat er ook nog een adresplaat van Gerrit Bramer uit Amsterdam tussen de spullen zat!¹¹⁰ Uit archiefmateriaal was het Ottema gebleken dat Sikke Arents in 1678 geboren werd en in 1748 overleed. Ons dunkt het dat de tijdspanne van ruim 150 jaar tussen 1748 en 1915 toch een weinig afdoet aan de overtuigingskracht van Ottema's mening. Met een andere bewering: "Een bewijs dat niet alleen op het Friesche platteland, maar ook in Leeuwarden in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw klokmakerijen waren waar speciaal de stoeltjes- en staartstukklokken werden gemaakt en gerepareerd .... " heeft hij misschien een puntje. Na het vertrek van het Stadhoudelijk hof uit Leeuwarden in 1747 bleven er uurwerkmakers achter die hun beste klanten hadden zien vertrekken. Het gevolg was dat ze nieuwe afnemers moesten zoeken onder mensen met een wat smallere beurs. Aan wat ons aan Leeuwarder klokken uit de tweede helft van de achttiende eeuw rest is dat dikwijls te zien. Slechtere kasten voor staande klokken die vaak ook nog achter de (Hollandse) mode waren.

Pas in het begin van de negentiende eeuw maakte Martinus Mebius in Leeuwarden staartklokken die tot de mooiere in hun soort behoorden maar de "Leeuwarder stoelklok" kwam, zoals we eerder zagen, van elders. Natuurlijk valt het niet uit te sluiten dat er in Leeuwarden ooit een stoelklok werd gemaakt maar in de archieven is daarover niets te vinden. De wijzerplaatfret met de naam van Sikke Arents erop kan ook van een door Arents als wederverkoper geleverde stoelklok afkomstig zijn; een in de achttiende eeuw vaker voorkomend gebruik. Dus ook in deze kwestie kwam Ottema niet tot overtuigend bewijs.

De omkransing van de door Ottema afgebeelde adrescartouche van Gerrit Bramer is ook bewaard gebleven, het bijhorende naamplaatje helaas niet. Dat ornament leek bij uitstek geschikt om de 'knippen en plakken' methode ook buiten Nederland aan te tonen. We kennen n.l. vijf elkaar ogenschijnlijk opvolgende stadia van waaruit het door Bramer gebruikte gietstuk ontstond. Deze ontwikkeling vond plaats in Londen vanaf ongeveer 1710 toen in navolging van de toonaangevende Thomas Tompion ook andere makers van staande klokken hun wijzerplaten van een laag toogje gingen voorzien. Dit toogje diende ter versiering maar weldra ook als plaats waarop de klokkenmaker zijn werk signeerde.

Aanvankelijk vinden we drie manieren die in elkaars verlengde lijken te liggen. De eerste stap was een gegraveerde naamcartouche binnen een geheel met graveerwerk versierde toog. De volgende bestond uit een cartouche met adresplaatje als applique op de eveneens gegraveerde toog terwijl er ook een variant ontstond waarbij de cartouche links en rechts door een zwevend engeltje werd gedragen. In de praktijk bleek de getoogde plaat geen modegril te zijn. Geleidelijk werd hij zelfs prominenter en omstreeks 1725 was hij tot een halve cirkel uitgegroeid. Dat vroeg om vergroting van het toogornament door boven de cartouche een grote koningskroon te plaatsen. De keus voor een kroon brengt men wel in verband met de troonsbestijging van Koning George II in 1727¹¹¹. Tenslotte is er uit die tijd nog de variant bekend waarvan het laatst beschreven gietstuk twee kleine putti extra draagt. Hiermee werd het ornament bijna toogvullend¹¹².

Helaas is deze mooie ontwikkelingstheorie niet ten volle houdbaar. Onder een loep bekeken leverde ons voorbeeld van stadium twee, de bloemenkrans rond een adresplaatje van de Londense klokkenmaker Joseph Windmills¹¹³, een verrassing op. Vervlochten in het kransje zaten de handjes en armpjes van de weggezaagde flankerende engeltjes verborgen. Geen knippen en plakken dus maar creatie door amputatie.

Toch heeft dit Britse ornament voor ons verhaal wel betekenis. De zwevende putti troffen we bij Fries? kaplood aan als verbindend element tussen drie vaasjes. Daarmee is opnieuw aangetoond dat ontwerpen vanuit het buitenland zich in de Nederlandse stoelklokken ornamentiek konden nestelen. Het gietstuk met de door vier putti gedragen gekroonde cartouche komt als onderdeel van Fries loodwerk nog tot ver in de negentiende eeuw voor¹¹⁴.

Met dit soort voorbeelden kunnen we nog wel even doorgaan, want wie goed naar stoelklokken kijkt, ziet overal ornamenten waarvan vele al zingend, knippend en solderend zijn samengesteld. Het is de gigantische variatie die het geheel tot een onoverzichtelijke "mer à boire" heeft gemaakt. Deze vormverscheidenheid is er de oorzaak van dat in publicaties over stoelklokken maar zelden het ornament wordt beschreven. Bovendien ontbreekt in dit veld een eenduidige nomenclatuur. Slechts open deuren worden af en toe ingetrapt: een fret met het wapen van Groningen wordt als Gronings lood beschreven (en een met het wapen van Gouda gelukkig niet als Zuid-Hollands).

Men kan zich natuurlijk afvragen of het negeren van het loodwerk bij het beschrijven van een klok nou zo erg is. Door zijn kwetsbaarheid, maar ook als reactie op een veranderende mode, is het maar al te vaak geheel of gedeeltelijk vervangen. Ergo, aan de hand van het lood zouden geen conclusies getrokken mogen worden over de klok die ermee getooid is.

Dat mag allemaal waar zijn, maar in gevallen dat een uitgebreide beschrijving wel zinvol zou zijn, ontbreekt ons nu het apparaat om wat complexer klokkenornament adequaat te beschrijven. Daarom aan het slot van onze beschouwingen die het beste op te vatten zijn als een verzameling commentaren op en voetnoten bij de bestaande klokkenliteratuur, een pleidooi voor het ontwikkelen van een methode waarmee de ornamentiek van de stoeltjesklok in kaart kan worden gebracht.

Idealiter zouden we moeten kunnen beschikken over een complete verzameling van moedermodellen die voor stoelklokornamenten gebruikt zijn. Deze zou als staalkaart kunnen dienen bij het benoemen van onderdelen van samengestelde versierselen. Vanzelfsprekend is dit een luchtkasteel maar het is wel mogelijk om uit de enorme brij een aantal ornamenten te selecteren welke direct op een moedermodel teruggaan. Hoe meer we van deze primaire modellen terugvinden en op onze staalkaart afbeelden hoe beter we secundaire vormen d.w.z. modellen die door knippen en plakken ontstaan zijn, op herkomst kunnen analyseren. Met een doordacht coderingssysteem zou dat met weinig omslag van woorden gedaan kunnen worden.

Uiteraard bevinden er zich hobbels en kuilen op deze weg maar ook verrassende vergezichten. Bekend is dat Rinse Durks over een eigen "loodlijn" kon beschikken, maar ook het typische Rinse Durks lood is ten dele samengesteld. Zijn kaplood is getooid met personificaties van lente en zomer die aan wijzerplaat hoekornamenten van Hollandse staande klokken zijn ontleend. Middenin diens kaplood bevindt zich een dekselbokaaltje dat we in duplo en verkleind in de fret van de wijzerplaat terug zien. Dit soort gedekselde vaasjes houdt men gewoonlijk voor Oost-Nederlands. Misschien zijn er buiten Durks nog meer klokkenmakers geweest die met "eigen" modellen werkten. Maar tenzij ze net als Durks hun klokken signeerden, zal het moeilijk worden ook hen in het vizier te krijgen.

Mocht dit betoog tot extra interesse voor decoratieve aspecten van historische klokken leiden, dan zou die belangstelling zich ook op wijzers en versieringen aan pilaren en lichters moeten richten. Hoewel het risico van "ouder laten lijken dan het is" dus vervalsing, op de loer ligt, kan kennis van de versiering van uurwerkonderdelen ook een leidraad opleveren bij verantwoorde restauratie.

Tot besluit wil ik graag iedereen bedanken die al dan niet vrijwillig aan deze verhandeling heeft bijgedragen. In de eerste plaats zijn dat de auteurs van boeken en artikelen die door

mij geraadpleegd zijn. Een enkele keer heb ik me badinerend commentaar veroorloofd, niet om te kwetsen maar omdat ik het gewoon niet laten kon. Wanneer ik iemands werk niet serieus had genomen, zou dat genoemd noch gebruikt zijn. Dit houdt ook weer niet in dat onaangehaalde bronnen door mij als inferieur beschouwd zijn. Bij mijn keuze heb ik me mede laten leiden door de vraag of het gebruikte materiaal vrij makkelijk raadpleegbaar was. Nogmaals dierbare schrijvers, zonder jullie pionierswerk had deze verhandeling nooit geschreven kunnen worden: heel veel dank daarvoor!

Maar ook mijn soulmate Annemieke en alle anderen die mij gestimuleerd en geholpen hebben dit epos te voltooien dank ik uit de grond van mijn hart. Ik zal geen namen noemen maar de dierbare vriend die mij, toen het verhaal bijna af was, adviseerde om het logischer te structureren, ben ik meer dan gewone dank schuldig. Dat in weerwil van het feit dat zijn raad tot een writers block leidde waardoor het schrijven van dit essay uiteindelijk meer dan twee jaar in beslag nam.

Bene valete amici: Franeker, voorjaar 2010
Hans van de Kamp.

---

¹ G. Mak, Het stadspaleis n.p. 2002 III p. 21.

² A.G.N. (Algemene geschiedenis der Nederlanden) 7 p. 75.

³ A.G.N. 7 p. 84.

⁴ A.G.N.7 p.75 ev.

⁵ A.G.N. 7 p. 362.

⁶ In 1908 plaatst hofleverancier F.W. Aleva uit Joure al een advertentie waarin hij zich fabrikant van stoelklokken noemt. Zo eigentijds is het woord dus niet maar in Van Dale's Groot Woordenboek is het pas sinds kort opgenomen.

⁷ Volgens Zeeman's klokkenlexicon en "De dikke Van Dale" wijst "stoel" op het houten plankje op pootjes onder het uurwerk. Anderen brengen het woord in verband met een preekstoel, een dakstoel of het houten getimmerte onder een torenuurwerk. Voor stoelklokken is het essentieel dat de console integraal deel uitmaakt van de klok. Bij enkele vroege stoelklokken is dit onloochenbaar, Hun pal- mechanisme zit niet in het uurwerk maar ligt in de console verzonken.

⁸ Wij noemen kleine klokken die er nog helemaal als vroege torenuurwerken uitzien 'huisklokken'. In andere landen maakt men onderscheid tussen huisklokken, woonkamerklokken en klokken voor het luxueuze interieur. W. Hertig, Premières horloges mécaniques à poids, Horloges gothiques. Le Locle 1969 p.7 en 8.

⁹ Redactie, Willen Barentsz en zijn uurwerk, publicatie bij een tentoonstelling in het Museum van het Nederlandse uurwerk. Zaanse Schans 1996.

¹⁰ J.H. Leopold, The Almanus manuscript, Londen 1971 bevat een facsimile, een transcriptie met vertaling alsmede een verduidelijkend commentaar op de raderwerken van 30 uurwerken die tussen 1475 en 1485 door een uurwerkmaker, broeder Almanus werden getekend en beschreven. Bij een van de uurwerken, "op gewicht" is duidelijk dat het om een gotische gaat. Van de overige hangklokken komen we niet te weten hoe de pilaren van hun frame eruit zagen. In december 2003 publiceerde Leopold een aanvullend artikel in Antiquarian Horology: "Almanus re-examined" met o.a. gegevens over de geografische herkomst van deze klokken.

¹¹ P.Th. Mestrom, Limburgse klokken en hun makers, Maastricht 1997 p. 20 en Sotheby's Amsterdam 25 nov. 2003 Cat. AM0907, lot 193.

¹² In T. Bollen, Franse lantaarnklokken, Haarlem 1978 afb. 11 is een balans lantaarnklok afgebeeld die Nederlands zou zijn en die tussen 1610 en 1650 gedateerd wordt. Hoewel de pilaren van het uurwerk Hollands aandoen bevat het uurwerk ook Duitse elementen. Ieder oordele voor zich!

¹³ In diverse publicaties wordt de term West Friese klok gehanteerd. Omdat de meeste van deze klokken niet gesigneerd werden is het moeilijk om aan te geven waar precies ze gemaakt zijn. Waarschijnlijk moet hun productiegebied in noordelijk Holland gezocht worden, tussen Alkmaar en Haarlem en in Amsterdam zelf. Vandaar: Hollandse stoelklokken.

¹⁴ W.F.J. Hana, Klokkenrijkboek, Haarlem 1978 afb. 33, J. Stuurman-Aalbers e.a., Kunst- en antiekveiling, dl. 15, Den Haag 1990 p. 302. Hana beschouwde deze klok als de oudst bekende voorloper van de Zaanse

-
- klok. Waarschijnlijk vanwege het strippenframe uurwerk en de zijfrets met het motto “Nu elck syn sin” welke inderdaad niet op andere Hollandse stoelklokken voorkomen. *Klokkenkijkboek* p. 20.
- ¹⁵ De foliot of waag regelt het tempo van een klok. Hij ziet eruit als een jukvormige staaf die boven het uurwerk van voor naar achteren heen en weer schommelt. Aan de armen van dat juk hangen verschuifbare gewichtjes waarmee de schommeltijd kan worden veranderd. Foliots zaten meestal in torenuurwerken en in eenvoudige ijzeren huisklokken. Een alternatief voor de foliot was een onrust of balanswiel. Deze kon men vaak aantreffen in gotische klokken en lataarnklokken. Zij zijn misschien ontstaan als een verbetering van de foliot. In plaats van het tweearmige juk, kan men een eenspakig vliegwiel toepassen dat meer dan 180 graden kon uitzwenken. Het tempo van de balans regelde men door het aandrijvend gewicht te verlichten of te verzwaren. Met de komst van het slingeruurwerk waren deze middeleeuwse regelorganen op slag verouderd. Vrijwel alle bestaande klokken kregen een slinger. Originele foliots en onrusten zijn daarom erg zeldzaam.
- ¹⁶ Voor deze zgn. Rudolphinische kroon zie: H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, *Encyclopedie van de Heraldiek*, Amsterdam-Brussel 1961 p. 137-138. In Nederland waren er nog wel enkele steden en stadjes meer met het recht een keizerskroon boven hun wapen te voeren maar hun wapens treft men niet meegegoten aan op stoelklokornamenten.
- ¹⁷ L. Sellink, *Dutch antique domestic clocks*, Leiden 1973 p. 10 en 11. J.W. Voogd, *Het verzamelen van antieke Nederlandse klokken*, Schiedam 2007 p. 27.
- ¹⁸ Het Zuiderzeemuseum bezit een Zaanse klok met een plat belhek in lantaarnklokstijl uit 1665. Daarin is het wapen van Wormer, een manskop, in reliëf gegoten.
- ¹⁹ T. van der Laars, *Nederlandse gemeentewapens*, Amsterdam 1924 dl. I Noord-Nederland № 47 Koog aan de Zaan.
- ²⁰ Voogd op. cit. p. 170 e.v.
- ²¹ R. Plomp, *Spring-driven Dutch pendulum clocks 1657-1710*, Schiedam 1979 p. 28. Op zich verbood het patent het verhandelen van buitenlandse slingerklokken maar handhaving zal ook toen al een schone illusie geweest zijn.
- ²² R.A. Lee, *The first twelve years of the English pendulum clock or the Fromanteel family and their contemporaries 1658-1670*, Londen 1969 afb. 2 en 3.
- ²³ J. Zeeman, *De Nederlandse staande klok*, Zwolle 1996-II, p. 11.
- ²⁴ Het woord horloge heeft niets met zak- of polshorloges te maken. In de 18^e eeuw was het in de “betere kringen” deftig om Frans te spreken. Horloge is het Franse woord voor klok.
- ²⁵ AGN - 7.p. 78.
- ²⁶ Voogd, op cit. p. 93.
- ²⁷ J. Zeeman *antieke uurwerken*, Tentoonstelling vijf jaar- verleden tijd, Nieuwegein 1983 nr. 22.
- ²⁸ Voogd, op. cit. p. 99.
- ²⁹ J.R. de Lorm, *Amsterdams goud en zilver*, Zwolle / Amsterdam 1999, p. 36 en 37.
- ³⁰ In het wapen van de Republiek staat een leeuw die een bundel van zeven pijlen en een zwaard vasthoudt. Voor het overige leek het sterk op het Hollandse wapen.
- ³¹ H. Cescinsky en M.R. Webster geven in *English domestic clocks*, herdruk USA 1968 p. 94 een overzicht van deze spandrel-corners. Ook opgenomen in T. Robinson, *The longcase clock*, Woodbridge 1981 p. 451. Het kopje met palmetkroon kan ook ontleend zijn aan een ornamentprent van de architect Daniël Marot. Eind 17^e eeuw werden deze prenten in Amsterdam gebundeld gepubliceerd. Het vervangen van de “Amsterdamse” keizerskroon kan politieke achtergronden gehad hebben.
- ³² Sellink op.cit. p. 96. Volgens het bijschrift zou het om een “Amsterdam bracket clock” gaan. J.H. Kluiver heeft het onder veel voorbehoud over een Amelander klok. *Red. De zeventiende eeuw Jaargang 12 nr. 1* 1996 p. 147.
- ³³ Zaanse klokken vormen een ondersoort van de Hollandse stoelklok met erg specifieke kenmerken. Verderop worden ze uitvoerig besproken.
- ³⁴ Sellink, op. cit. p. 97 volgens het bijschrift zou deze klok mogelijk Zuid-Hollands zijn. Blijft de vraag waarom zich onder de voeten van de Charitas het wapen van de banne Westsanen en Crommenie bevindt.
- ³⁵ Zeeman *antieke uurwerken*, op. cit. afb 18. Er staat bij vermeld dat het een omstreeks 1635 te dateren klok met balansgang is. Zeeman: *stoelklok* p.18.
- ³⁶ De twee meest voorkomende Zaanse ornamenten bevatten beide een doorgebroken fronton. Dit houdt in dat het architecturale element van de gietstukken uit een lijstwerk bestaat, gevormd door een boog die in het midden onderbroken is en die aan weerskanten aansluit op horizontale lijsten van gelijk profiel. Dit zelfde idee, maar dan uitgevoerd in hout, vinden we terug op kasten van Haagse klokken. Het kan een modeverschijnsel geweest zijn maar inspiratie van de frets door Haagse klokken mogen we niet uitsluiten.
- ³⁷ *Tijdschrift 01/2 juni 2001* p. 5 e.v.
- ³⁸ Voogd op. cit. p. 170.

-
- ³⁹ J. Zeeman, Staande klok, op. cit. p. 479: Pieter Jansz de Vries 1740?- na 1773 Oostzaandam. Op p.190 wordt een door hem gesigeneerd uurwerk uit een staand horloge afgebeeld, gedateerd 1773. In hetzelfde boek wordt als vroegste klok met “boogjes” een staand horloge van ca. 1735 door Samuel Ruel uit Rotterdam beschreven. p. 234-235. Het is interessant dat Pieter de Vries zowel groot- als kleinuurwerkmakers uurwerken leverde. Dat suggereert dat hij meer handelaar dan maker was. N.B.: J. Woldring, Klokslag 2000, klokken uit de Noordelijke Nederlanden (1650-1900) uit de collectie Woldring, Slochteren 1999. P. 65 beeldt een Zaanse klok af met boogjes wijzerplaat die omstreeks 1700 gedateerd wordt. Deze is gesigeneerd: Dirk v Rossum, een uurwerkmaker uit Amsterdam die in 1729 overleed.
- ⁴⁰ Lantaarnrondsels zijn kleine tandwieltes die zijn opgebouwd uit twee evenwijdige schijfjes met een kring van ronde staafjes ertussen.
- ⁴¹ Deze opvatting is ontleend aan een lezing van Mr. L.C. van der Plas in het Museum van het Nederlandse Uurwerk op 24 juni 2001.
- ⁴² Tijdschrift 01/2 Op de jubileumtentoonstelling bevond zich een Hollandse stoelklok met gespleten spaken en een goud op zwarte wijzerplaat uit 1673. In de door G. Brusa geredigeerde catalogus “La misura del tempo”, Trente 2005 p. 543 is een 60 cm. hoog torenuurwerkje afgebeeld uit Modena. Het heeft gegoten en gevorkte spaken. Relatie met de Zaanstreek lijkt uitgesloten.
- ⁴³ Zeeman, stoelklok op. cit. p. 102 afb. 7, Hana, Nederlandse klokken op cit. afb 54 voor een vergelijkbare hartschijf evenals Sellink, op cit. p. 136. Simoni, A. Orologi Italiani dal cinquecento all’ottocento, zp 1965 (repr. 1980) p. 75 voor het torenuurwerk. Het is zeer de vraag of dit uurwerk met Zaanse navolgingen in verband gebracht kan worden.
- ⁴⁴ R.D. Dobson, De slinger als tijdmetter, Bocholt / Bredevoort 1999 p. 28. Met dank aan Mr. L.C. van der Plas die mij op deze tekstuitgave wees.
- ⁴⁵ Ibid p. 29. Dat in Huygens tijd stoelklokmakers en torenuurwerkmakers nog tot hetzelfde ambacht gerekend werden, toont ons de patentbrief die Huygens opponent bij de uitvinding van het slingeruurwerk verwierf waarin hij, Symon Douw “meester in de cunst van groote Toorn- en de Camerwercken” wordt genoemd.
- ⁴⁶ We zien hier dat de Staten een deel van het gevraagde niet honoreren. Dit wordt gecompenseerd door de duur van het patent met een jaar te verlengen. Typisch Hollandse koopmanstechniek: geven en nemen.
- ⁴⁷ Ouderwetse strippenframeuurwerken met foliot zijn vrij eenvoudig te verbouwen tot slingeruurwerk met verticale spilgang. Daarvoor hoeven alleen de spil en het gangrad te worden aangepast. Zichtbare sporen van het veranderen zijn er niet waardoor de klokkenmakers vol konden houden dat zij het uurwerk alleen maar gemoderniseerd hadden.
- ⁴⁸ Zie noot 14 voor een verwijzing naar zo’n klok.
- ⁴⁹ L. Krombholz, Frühe Hausuhren mit Gewichtsantrieb, der Beginn der mechanischen Zeitmessung, München 1984 p.56/57, p. 74 e.v. Van der Plas bracht deze gelijkenis in zijn lezing al ter sprake in het Museum van het Nederlandse uurwerk.
- ⁵⁰ C. Spierdijk, Klokken en klokkenmakers, zes eeuwen uurwerk 1300-1900, Amsterdam 1967 III p.54.
- ⁵¹ Op zich had dit van meet af aan al gekund omdat Huygens patent uitsluitend betrekking had op het uurwerk maar een soort Haagse hangklok zou wel provocerend geweest zijn.
- ⁵² Een andere verklaring voor deze naam is dat de achterplanken lijken op de kistjes die kinderen als tas mee naar school namen en die schoolborden werden genoemd. J.H. Brouwer (red.), Encyclopedie van Friesland, Amsterdam 1958.
- ⁵³ Plomp, Spring-driven Dutch clocks, op. cit.p. 28.
- ⁵⁴ Tijdschrift 01-2 op. cit. p. 5 en 6. Bij de klok uit 1663 is het jaartal in de voorfret ingegoten, bij die uit 1665 is het jaartal in de wijzerplaat uitgezaagd.
- ⁵⁵ Vriendelijk meegedeeld door Dhr. J.W. Voogd.
- ⁵⁶ M.H. Vehmeyer, Clocks, their origin and development 1320/1880 z.pl. 2004, vol 1 p. 249. Wat de auteur ertoe verleid heeft om deze klok aan de ca. 75 jaar later actieve Dirk Jonker toe te schrijven, is moeilijk te begrijpen.
- ⁵⁷ A. Stevens, Een rijkeluys Zaanlander, Tijdschrift 98-3 p. 4 en 5. Spierdijk op. cit. p. 128.
- ⁵⁸ Redactie, Torenuurwerken, tijd voor iedereen 700 jaar openbare tijdaanwijzing, z. pl. 2005 p. 96.
- ⁵⁹ Van de niet doopsgezinde uitvoering bestaat een variant waarbij geloof en hoop van plaats gewisseld zijn.
- ⁶⁰ Tijdschrift 01/2 juni 2001 p.3.
- ⁶¹ Opgetekend n.a.v. een gesprek met Dhr. Kats.
- ⁶² Beeldjes boven bellen van klokken kwamen al langer voor, met name bij renaissance klokken. Wat we hier beschreven hebben, is de veronderstelde gang van zaken bij Hollandse grootuurwerken.
- ⁶³ R. van Luttervelt, Het raadhuis aan de Dam, Heemkennis Amsterdam, z.j. deel VIII p. 83.
- ⁶⁴ Pier van leeuwen wees mij erop dat het torsen van het hemelgewelf door Atlas een straf was voor diens hoogmoed. Atlas kan dus ook gezien worden als een waarschuwing tegen zelfoverschatting. (via correspondentie).

-
- ⁶⁵ In de veilingoverzichten van Stuurman hadden 29 van de 35 Zaanse klokken en Hollandse stoelklokken een Atlas op de bel.
- ⁶⁴ Sellink op cit. p. 140 beeldt een dergelijke klok uit 1729 af die gemaakt werd door de weinig bekende klokkenmaker Dirk Veen.
- ⁶⁷ Vehmeyer, op. cit. p. 396/397
- ⁶⁸ Cescinsky en Webster, op. cit. p. 92 fig. 8
- ⁶⁹ Plomp, Spring driven Dutch clocks, op. cit. klok 8, 60 en 118
- ⁷⁰ Sellink, op. cit. p. 133
- ⁷¹ Spierdijk, op. cit. (noot 47) p. 127 wijst nadrukkelijk op de kwaliteit van deze bekroning: “op de gebogen kap prachtig reliëfornament”.
- ⁷² In zijn artikel “Armeluisspul” definieert A. Vos de armelui als een aparte maatschappelijke klasse direct boven de marginalen die dagelijks moesten vechten voor een karig maal. Kunst & Antiek journal, okt. 2008 pag. 7.
- ⁷³ Outillage en werkwijze van stoelklokkenmakers verschilden wezenlijk van die van de staandeklokkenmakers.
- ⁷⁴ Een merkwaardige uitzondering bestaat uit een staande klok en een “Amsterdamse” hangklok die door Jan Jacob(e)s uit Gorredijk zijn gesigneerd, Het Amsterdammertje heeft een wat provinciaals aandoend platine uurwerk maar zijn uiterlijk is heel stads. Van de staande klok zijn uurwerk en kast van goede kwaliteit. Jan Jacobs verbleef tot 1748 in Gorredijk. Zijn bedrijfsvoering vanuit dit dorp is wellicht verklaarbaar doordat het gesitueerd is tussen Beetsterzwaag en Oranjewoud, plaatsen waar zich concentraties van adellijke buitenverblijven bevonden. Mogelijk is Jacobs uit Gorredijk vertrokken t.g.v. het vertrek van het stadhouderlijk hof uit Leeuwarden in 1747.
- ⁷⁵ In dit verband willen we wijzen op de relatief vaak voorkomende Friese kortstaartklokken die geen makersnaam maar alleen “Amsterdam” op hun wijzerplaat hebben staan.
- ⁷⁶ Sellink op.cit. p. 4,6,7,8.
- ⁷⁷ Jaargang 12 nr. 1, 1996 p. 145.
- ⁷⁸ Zeeman, Stoelklok p.18 beeldt een merkwaardige 17^e eeuwse stoelklok met een dakje af waarvan de fraai gebeeldhouwde eikenhouten kast plaats biedt aan een mooi geheel ijzeren uurwerk. Als gehuwden ziet het paar er helaas niet zo gelukkig uit.
- ⁷⁹ Geboren 8 okt 1697 - overleden 7 mrt. 1750.
- ⁸⁰ Vollenhove en omgeving.
- ⁸¹ Redactie, Wijzers uit het Oosten, Oost-Nederlandse klokken, Zaandam 2006.
- ⁸² Zeeman, stoelklokken, op. cit p. 168.
- ⁸³ Hana, klokkenkijkboek, op. cit p. 23-24.
- ⁸⁴ Op. cit. p. 6 en 7. Zeeman Stoelklok definieert stoofklokken op grond van het bezit van een houten ombouw.
- ⁸⁵ We vragen ons af of deze klok niet uit het atelier van de Ruempols afkomstig kan zijn: klasse uurwerk, zadeldak en boven de wijzerplaat zaagwerk dat door de lantaarnklokken zijbelhebben zoals Hendrik Ruempol deze toepaste geïnspireerd lijkt.
- ⁸⁶ Het ankerechappement is een in 1671 uitgevonden technische verbetering die de beweging van een slinger efficiënter in stand kan houden.
- ⁸⁷ Hana, Nederlandse klokken, Bussum /Haarlem 1980, op. cit. afb. 49 en 51.
- ⁸⁸ Zeeman, stoelklok, op. cit. p. 38 en 39.
- ⁸⁹ Door het slingeruurwerk werd het gebruik van minuutwijzers zinvol. Tussen 1660 en 1685 beproefde men allerlei methodes om de minuten aan te wijzen. In Nederland kwamen minuutwijzers die in twee uur rondgingen vaker voor dan de tweemaal in het uur ronddraaiende wijzers zoals bij Watse Watses. Omstreeks 1715 maakte de Amsterdams klokkenmaker Gerrit Bramer nog een staande klok met jaaruurwerk waarvan de minuutwijzer twee uur nodig had om rond te komen. Plomp op. cit. p. 230, Vehmeyer op. cit. p. 300 en 301, p 336 en 337, p. 412 en 413 zijn voorbeelden van twee uurswijzers.
- ⁹⁰ Zeeman, Stoelklok, op. cit. p. 87 en 88 afb. 52 t./m. 55.
- ⁹¹ Sellink op. cit. p. 12/13.
- ⁹² Zeeman, Stoelklok op. cit. P. 35-36.
- ⁹³ Tijdschrift september 2005, 05/3 p. 3 e.v.
- ⁹⁴ T. de Roo, Roentgen atlas of old Dutch clocks. z.p. 1974 p. 74, 75.
- ⁹⁵ De heer Ott kon over deze maker die nog niet in de namenlexica van uurwerkmakers voorkomt, de volgende gegevens verstrekken: Vincent Kaspool * ca. 07-08-1663, + ? Vader: Daniel K., smid. Zonen: Gerard K. * 1691 en Jacob Vincent K. *1693. De in de namenlijsten van Morpurgo en Ottema voorkomende Johan Caspoel, opzichter van de klok in de Martinitoren te Groningen 1711-1745 is misschien aan de Kaspool's verwant.
- ⁹⁶ Antiek: 10^e jaargang nr. 8 Maart 1976, In de tweede druk van Zeeman stoelklokken opgenomen als toegevoegd hoofdstuk op. cit. p. 217.

-
- ⁹⁷ Onder de foto van dit signatuur staat: “Achter 1711 staat iets wat moeilijk leesbaar is en eronder staat 14”. In onze interpretatie staat er misschien 1711-11 D met daaronder 14. Als dit klopt lijkt het op een Zaanse manier van dateren: 1711, 11 december, nummer 14 of 2 december wanneer II “Romeins”gelezen moet worden.
- ⁹⁸ Beide klokken zijn door W.W. gesigneerd op hun wekkerlichter. Een vroege stoelklok van Gerrit Watses uit Heerenveen (een zoon?) is ook op de wekkerlichter gesigneerd.
- ⁹⁹ J. Woldring, op. cit. in noot 39, p. 23.
- ¹⁰⁰ Dergelijk lood hebben we eenmaal vaker gezien. Daarnaast bevindt zich in een Italiaanse verzameling een Noord-Nederlands stoelklokuurwerk met wijzerplaatlood in een waarschijnlijk verwante ontwerptrant. Helaas laat de beschikbare foto alleen de achterkant van de wijzerplaat zien. Zie A. Simoni op. cit. (noot 43) p. 86.
- ¹⁰¹ De objectiviteit gebiedt ons om te wijzen op twee Haagse klokken met een metalen fret waarop een door twee putti opgehouden ovaal schild en floraal ornament is aangebracht door Claude Pascal 1660-1665. Plomp op. cit. p. 186 en 187. Stilistisch lijken deze minder verwant aan Ubbo Claessens belhek dan de speldenbakjes en ander Gronings bloemendrijfwerk.
- ¹⁰² Deze bewering stoelt op Gronings zilveren voorwerpen afgebeeld in Hofman, W.A. en Leopold, J.H. Groninger zilver, catalogus tentoonstelling 1975. En in: Van Rijen, J. Groninger keur, zilver uit Stad en Ommelanden, Schoonhoven / Groningen 1997.
- ¹⁰³ Zijn meesterteken, HB in monogram, kon pas vrij onlangs toegeschreven worden. Zie artikel van T. Vroom, “Gesprokkelde werken uit Groningen en omgeving” in Jaarboek: De Stavelij 2006, uitgave van de Nederlandse Zilverclub.
- ¹⁰⁴ Redactie, Wijzers uit het Oosten, op. cit. p. 20,42 en 50. Zeeman Stoelklok op. cit. p. 58, 78.
- ¹⁰⁵ Redactie, Wijzers uit het Oosten, op. cit. p. 51.
- ¹⁰⁶ B.v. de drie klokken op de schilderijen van Cornelis Troost.
- ¹⁰⁷ Zie: Red, Fries Zilver, Catalogus Fries Museum Leeuwarden, Arnhem 1985 II afb. 180, 225, 266, 285, 286.
- ¹⁰⁸ N. Ottema, Geschiedenis van de uurwerkmakerskunst in Friesland, Leeuwarden /Assen 1948 II p. 39 en afb. 30-32.
- ¹⁰⁹ Morpurgo, E., Nederlandse klokken- en horlogemakers vanaf 1300 Amsterdam 1970, p. 51. Waarschijnlijk gaat het hier om Sikke Arents Haakma van wie enkele staande klokken bekend zijn.
- ¹¹⁰ N. Ottema, op. cit. afb. 32 rechtsonder.
- ¹¹¹ J.A. Neale, Joseph and Thomas Windmills, clock and watch makers 1671 – 1737, Ticehurst 1999 p. 157.
- ¹¹² T. Robinson, the longcase clock, Woodbridge UK, p.128. Het hier getoonde montuur lijkt sterk op dat van Bramer maar in details zijn er zoveel afwijkingen dat ze van verschillende moedermodellen moeten stammen.
- ¹¹³ Ibid, p. 210.
- ¹¹⁴ Hana, Nederlandse klokken, op. cit. afb. 63, Zeeman Stoelklok op. cit. p. 126.